

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 75 (16533)

2002 чылдың
ИЮЛЬ 4,
четверг

Ат салган шагы 19.30
Садар өртээ 3 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ЧОНГА КЫЙГЫРЫ

Эргим кызылчылар болгаш республиканың чону!

Улуг Россия чуртунун мурнуу талазында онза байдалдар дугайын билер болгай силер. Краснодар, Ставрополь крайлар, Адыгея, Карачаево-Черкесия, Кабардино-Балкария, Соңгу Осетия, Чечня болгаш Дагестан — Россияның 8 региону коргунчуг үерге, хар, суг, малгаш холушкан хеме алышкыннар таварышкан. Июль 2-ге чедир дыннадылгар-биле алырга, 100 ажыг кижилер болуп турар. 1000 ажыг бажыңнар, бүдүн суурлар үрелип бузулган, оруктар, чүс ажыг көвүрүглер сугга алыскан, чурттакчылыг черлерде чырык, чылыг-биле хандырылга ханы кажыдылган илергейлеп тур.

Качыгданнар Россияның Чазаа улуг дузаны чедирип турар. Онза байдалдар ямызы, шериг кезектери, кожа девискээрлерниң күш-ажылчы чону, организациялары амы-тын камгалаар болгаш катап тургузушкун ажылдарында киржип турар. Ындыг-даа болза, дыннадышкыннар билдинип турары-биле алырга, ында күш эвээш, чедишпейн турар. Ынчангаш ТР-ниң Чазаа үер алган девискээрлерде когаан кижилерге мате-

риалдыг дуза кадарының дугайында шийтпирни хүлээп алган.

Эргим чаңгыс чер-чурттугарымыс!

Чаңгыс эвес удаа бойдус халавын көрүп, ооң бергелерин шыдап эрткен болгай бис. Ынчангаш чурттуң мурнуу талазында хай-халапка таварышкан россияжи чоннарның качыгдалын үлежириңерге, оларның байдалын боттуу-биле шын билеп турарыңарга ТР-ниң Чазаа бүзүрөп турар. Бистиң хүлээп алган шийтпиривисти изии-биле деткириңерге бичии-даа дадагалзавайн турар бис. Амгы бо берге үеде чүс-чүс, муң-муң кижилерниң амы-тыны айыылга турда, бис хамааты болгаш акы-дунма найыралчы хүлээлгевисти төлепти-биле күүседир ужурулук бис. Ынчангаш силерниң дыка хөйүңер шыдал-шинээниң аайы-биле дузалай бээр дээрзинге идегеп турар бис.

Кавказ девискээринде болган хай-халаптан улуг кичээл-өөредигни алып ужурулук бис. ТР-ниң Чазаа күрүнө албан черлеринге онза даалганы берип, бо хөй чаъс-чарлыг сезонда болу берип болур хире айыл-халаптардан камгаланырыңа белең болуруңа, онза чидириглер болдурбазы-биле баш удур хемчеглерден алырыңа силерни, кызылчыларны болгаш республиканың чонун кыйгырып тур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы
И.Д. ООРЖАК

Чаңгыс темага үш чагаа

УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМДЕ

Янзы-бүрү деннедиг сонгулдалары эрте-даа берген болза, оларның кавыны улуг-хемчилерни ам-даа ээргимштеп, чүзүн-бүрүн чугаа-соотту тыгылдырып, а харын-даа кижилерни ийи аңгылаштырырыңа чедирип турар. Оон артык айыылдыг чүү турар боор.

Тус черге мындыг дүшкүүрлүг байдалды тургузарыңа сонургалдыг чамдык политиктиг күштер боттарының бузуттуг сорулгаларын чедип алганнар. Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Улуг Хуралдың палаталарының депутаттарының сонгулдалары болуп турда, олар "улуг-хемчилер", "хемчилер" деп чон ортузунга ылгажышкынны чедип алган турган болза, кожуунун чагырга даргазының сонгулдаларының соонда Улуг-Хемниң чурттакчылары суур, суму аайы-биле бот-боттарын өске-лежип эгелээш. Алызында барып олар кудумчу, квартал аайы-биле ылгажып, чыдыг шош-содааны үндүрериниң айылында келген. Адаанда номчурунар шагаан-арыгжыларның үш чагаа-зы аңаа дорт бадыткал.

ХООЙЛУ КҮЖҮ ТИИЛЭЭР УЖУРЛУГ

Улуг-Хем кожуунун чагырга даргазының албан-дужаалы дээш бо чылдың май 19-та эрткен сонгулдаларыңа хөй бадылаашкыннарны алгаш, сонгутурган деп санадып турар К. Ш. Көшкендей дугайында айтырыг чүге база катап судка тургустунуп келгенил?

Сонгулдаларның түннелдерин үндүрген соонда, сонгулда дугайында хоойлуларның хажыдышкыннары илереттинип, бадыткалган таварылгада, федералдыг район суду девискээр сонгулда комиссиязының шийтпирин күш чок болдурар эргелиг. Улуг-Хем кожуунун федералдыг судунуң 2002 чылдың май 16-да үндүрген шийтпирин езугаар кожуунун девискээр сонгулда комиссиязының 2002 чылдың апрель 1-де хүлээп алганы К. Ш. Көшкендейни кожуун чагыргазының даргазынга кордакчы кылдыр бүртүкээнин күш чок болдурган. Чүге дээрге Каадыр-оол Шактарович март 25-те сонгулда комиссиязынга киирген билдиришкенинде дээди эртемниг мен деп шын эвес медээ-

ни киирген. Херек кырында хынап көөрге, ол кажанда-даа Хакасияның күрүнө университетинге өөренип чорбаан, оон диплом албаан болган. Ол дээрге кандидаттың сонгулдалар дугайында федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 2 кезээн каржызы-биле хажытканы болур. Мындыг таварылгада ол-ла хоойлунуң 64 чүүлүнүң 1 кезээн езугаар хоойлу хажыткан кандидатты бүртүкелден уштур эргени судка дагып турар. Район судунуң май 16-да үндүрген шийтпирни хоойлу езугаар 10 хонгаш күш кирер болган. Ол үениң иштинде К. Ш. Көшкендей ТР-ниң Дээди судунче хомудаар эргезин ажылгааш, район судунуң шийтпириниң күш кирер хуусаазыңа чедир бир хонук артканда Дээди судче хомудаан. Дээди суд билдиришкени эезиниң хомудалын июнь 18-те сайгарып көргөш, Улуг-Хем кожуун судунуң шийтпирин күштүг кылдыр арттырган.

Сонгулдалар дугайында хоойлу езугаар К. Ш. Көшкендей сонгулдаларның ийги ээлчээнге кирбес ужурулук турган. Ынчалза-даа ол аңаа киржип, харын-даа сонгукчуларның хөй бадылаашкынын алган. Ындыг чүүлдүн

хоойлуга дүүшпес болганы-биле ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязы Улуг-Хем кожуунун федералдыг район судунче июнь 24-те билдиришкени киирген. Ында ТСК ийи барымдаа-негелдени кирип турар: бирээде, 2002 чылдың май 19-та эрткен сонгулдаларга хамаарыштыр кожуунун девискээр сонгулда комиссиязының май 20-де хүлээп алганы шийтпиринде К. Ш. Көшкендейни кожуун чагыргазының даргазынга сонгуттурган деп санаан кезээн күш чок кылдыр көөрү. Ийи-де, "Тыва Республиканың тус чер чагырга даргаларының сонгулдаларының дугайында" Хоойлунуң 19 чүүлүңе дүүшпес Улуг-Хем кожуунга апрель 28-те эрткен сонгулдаларның түннели-биле сонгукчуларның хөй бадылаашкыннарын алган П. Т. Найдан-оол биле В. Ш. Түлүштү сонгулдаларның ийги ээлчээнге кириштеринин дугайында шийтпирни үндүрерин Улуг-Хемниң девискээр сонгулда комиссиязынга судтан дагыры.

Суд ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязының билдиришкени бо чылдың июль 9-та көөрүн дыннапкан. Ооң бүдүүзүңде бөлүк кижилер К. Ш. Көшкендейни кожуунун чагырга даргазынга арттырырын оралдажып, "Улуг-Хем" солуну дамчыштыр кыйгырып кылганы хоойлуга дүүшпес чүүл-дүр. Олар хоойлунуң күүселдезинге шаптараазын болдурар сорулга-биле күткүшкүн кылганы дээш кеземче дүрүмүнүң 294 чүүлү-биле буруудаттырып болурлар. Кандыг-даа маргылдааны судтуң шийтпириниң чарары — чаа үениң негелдези. Ол дугайында РФ-тиң тускай хоойлу амыдыралга ботанып турар болгай. Ую ултпас болза эки.

Александр СЕРЕН,
Улуг-Хем кожуунун төлээлекчилер Хуралының бирги чыгыжының даргазы.
(Уланчызы 2-ги арында).

ТР-ниң Чазанда

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫР

Июль 2-де Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа республиканың социал-экономиктиг амыдыралыңа чугула 15 айтырыгны чугаалашкан.

Ук хуралдың хүн чурумунда кирген "2002 чылда Тыва Республиканың долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң байдалын болгаш ону камгалаарының дугайында" айтырыгның белеткели арай чиг болганы-биле Чазак кежигүннери ону катап ажылдап кылыры-биле сонгаарлаткан.

Амгы үеде чүгле бистиң республикамыста эвес, а бүгү Россияда тургустунуп келген чидиг айтырыгларның бирээзи назы четпес уругларның кем-херек үүлгедир, тояр чоруунга хамаарыштыр илеткелден алырга, республиканың кожууннарында, хоорайларында чер кезип тояап чоруур назы четпес уругларның саны — 1189 кижилер. Оларның аразында хайгаарал чок уругларның саны — 46, назы четпестер инспекциязының даңзы-зында 620 уруг кирип турар.

Ол айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикивич Ооржак айтырыгны харылап турар ямылар, ведомстволар даргаларындан тодаргай харыы бээр-биле шыңгыы негелдени тургускан. Шериг-оол Дизижикивичиниң салганы "Уругларның чер кезип тояап, кем-херек үүлгедип, ада-ие хайгааралында турбай турарының чылдагааны чүдел? Ол айтырыгга хамаарыштыр эртемденер, аналитиктер чүнү чугаалап турарыл? Кижилер бодаарга, тайбың үе-дир, дайын-чаа-даа болбайн турар" деп айтырыгга чогуур ямылар, ведомстволар удуртукчулары огулуг харыы берип шыдаваан. Удуртукчулар кол чылдагааны ада-иелерниң арагалаар чоруунда деп, азы уругларны хаара тудары-биле пионер организацияларын тургузуп, ол ажылче хөй-ниитини холбаары күзенчиг деп чугаалашса-даа, кол чылдагаан ында эвес дээрзи билдингир. Бо айтырыгга хамаарыштыр ТР-ниң ИХЯ-зының сайыды ге-

нерал-майор С. П. Аренин хоорай, суурларга назы четпес уругларның орай кежээ үелерде кудумчуларга бөлүгөжип алгаш, тояап чоруун хоругурун саналдаан. Аңаа бадыткал кылдыр Сергей Петрович бо хүннерде Таңды кожуунга бөлүк элээди оолдарның назы четпес уругну күштөп-күчүлээнин чугаалаан. Амдызындан эгелеп назы четпес уругларны ада-иелер, өөредилге болгаш өске-даа социал адырлар контролга албас болза, чоорту олар кем-херек үүлгедикчилериниң холунче кирип, эрге-хоойлу херээңге удур чепсегленген күш апарып болур деп, сайыт дыннапкан.

Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикивич ажыл-агыйы сургакчылаашкын кылып, республиканың школаларыңа барып турганын чугаалаан. Ында башкыларның кол нуруузу херээжен кижилер, эр кижилер көңүс эвээш дээрзин айткан.

Ында багай чүве чок. Ынчалза-даа езулуг эр мөзү-шынарны, амыдыралга, чуртунга, чоок кижилеринге хамаарыштыр харысалгалыг чоруун чүгле эр кижиниң кижизидилгезинден алып дээрзи чугаажок.

Кызыл хоорайда туттунуп турар чаа чурт-шинчилел музейиниң тудууну саадап турарыңа хамаарыштыр ТР-ниң Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикивич Ооржак шыңгыы негелдени ук тудугну тудары-биле тендер садыглажышкынын ойнап алган "Промжилстрой" бүдүрүлгезиниң удуртукчузу А. Капустинге тургускан. Тудугну доозарыңа чедир немей 57 млн. рубльди үндүрүп бээрин ук бүдүрүлгениң удуртукчузу дилээн. Амдызында соок кыш келбээнде тудугнуң дээвириң болгаш өске-даа чылыглал ажылдарын кылып алырын Чазак кежигүннери саналдааш бадылаан.

Бистиң корр.

ДЕПУТАТ ЭРГЕЗИ КҮШТҮГ

Тыва Республиканың Дээди суду Чеди-Хөл кожуун судунуң ук кожуунга болуп эрткен сонгулдаларга хамаарыштыр мурнунда хүлээп алган шийтпирин күш чок деп солаан. Ынчангаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатаның депутаты кылдыр ол округтан Василий Оюннун сонгуктаны күштүг болуп арткан.

Июнь 1-де Чеди-Хөл кожуун суду кордакчыларның бирээзи Юрий Кара-оолдун билдиришкенин хандырган болгаш Василий Оюнну эрге-дужаалын ажыл-лааны база сонгулдага киржип турар үезинде албан-дужаалын күүседип турганы деп сылдакбиле ону кандидат бүртүкелден ужулган турган. Ынчалзажок Василий Оюн Чеди-Хөл кожуун судунуң бо шийтпирин хүлээвээн

болгаш ТР-ниң Дээди судунче Ю. Кара-оолдун буруудайышкыннары үндезин чок дээрзиниң дугайында билдиришкенин киирген.

Ук черекти Дээди судка сайгарып көргөниниң соонда Ю. Кара-оолдун билдиришкенинде айткан үш чүүлү шыңга дүүшпес деп түннелди үндүрген болгаш Чеди-Хөл кожуун судунуң В. М. Оюнну Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатаның депутаты кылдыр кандидаттыңа бүртүкелден уштур дугайында шийтпирин күш чок деп көргөн. Ынчангаш Василий Оюннун депутат эрге-байдалы күштүг болуп арткан болгаш маңаа хамаарыштыр чигзинишкени чок болуп турар.

Бистиң корр.

МЕДЭЭЛЕР БУЛУҢУ

АРГА-ДУРЖУЛГА СОЛЧУР

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак Кемеровога болган Сибирь федералдыг округтун болгаш "Сибирь дугуржулганы" каттыжышкынын ниити хуралына киржири-биле өйлөшпээн. Кемеровчуларның дуржулганы Тываның чер ажилдыгларына өөредир сорулга-биле "Совхоз Суховский" федералдыг күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге, "Кузбасс" теплица комплекзинге барып чораан. Чоокку үеде ынаар бөлүктү чорудар. Көдээ ажилгаый агрегаттарын америк технология-биле Кемеровонун машина тудукчулары бүдүрүп турар. Оон-биле чергелештир аътка ажыглаар сеялкалар, косилкалар база бүдүрүп турар. Тыва арааттарга (тараачынарга), көдээниң өске-даа ишчилеринге аътка ажыглаар андазынар чугула хереклеттине берген. Тускай дугуржулга езугаар, ук дериг-херекселдерни аңаа бүдүртүп ал болуру көрдүнгөн.

Кемеровога хөмүр-даш садыглажылга чыгыжы (ярмарка) сентябрьда эртер. РФ-тиң Президентизи В.В. Путин ук болушкунга чедип келири магачок. Хөмүр-даш болбаазырадырының бүгү хевирлерин бараалгадыр бедик деңгелдиг ук садыглажылга чыгыжына тыва шахтерлар киржир.

"ЭМИ" АЛДЫН ЧЫДЫМЫНГА ТАВАРЫШКАН

"Эми алдын тывыкчыларының артели" хаагылгы акционер ниитилелдин алдын тывыкчыларының дилээн езугаар Тыва Республиканың Чазаа көрдүнгөн

ЧАА СОЛУН

Эрзин кожунда июнь 18-те кожун чергелиг "Эрзин" деп чаа солунун бирги дугаары үнгөн. 900 экзemplяр тиражыг бо солунун тургузукчузу Эрзин кожун чагыргазы, редактору Маадыр-оол Калчанович Калчан.

ниити хуваалда езугаар чадаан алдын тывыжын 15 кг чедир улгаттырарын бо чылын хандырган. "Боттарының" Оттук-Даш казымал байлааның таарымчалыг даг-геология байдалдарын алдын тывыкчылары ажыглап, алдынны 25 кг чедирер сорулганы мурнунга салган.

ГАЗ АЖЫГЛАЛЫ БҮГҮ ТЫВАНЫ ШЫВА АЛЫР

Тыва Республиканың Чазаа Кызыл хооргазын ажилчин төлөвилелин эде кылырын бадылаан. 2002-2003 чылдарда чылда бүдүрүкчүлүгү 3 муң тонна станцияны амгы хооргазын баазазына тудар. Саратов "Гиппронигаз" ажык акционер ниитилел оон тудуунга киржир.

Төлөвилелде көрдүнгөни болза, румын бүдүрүлгенин ишкири 50 кубометр 5 доскаар болгаш газ балоннарлыг автомобильдер саваларын долдурар автоколонкаларны тудуп кылыр. Ол төлөвилел дээрже республиканы газ-биле хандыраарының узун хуусаалыг программазының кезин болуп турар. 2010 чылга чедир бүгү суурларны газ-биле хандыраары ында көрдүнгөн.

СОҢГУ КАВКАЗКА ДУЗА

Мурнуу федералдыг округ, бо чылдың июль бирниң санчурагайлары-биле, улуг үер сөөлүнде кончуг берге байдалда. Чүс ажыг кижжи өлгөн, 300 муң кижжи чурттаар оран-сава чок арткан. Үер халавынга таварышканнарга материалдыг дуза көргүзөр талазы-биле шиитпирни Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган. Республиканың чурттакчыларына бо талазы-биле кыйгырыг база үнгөн.

А. ХОМУШКУ.

АЖЫДЫШКЫН БОЛУР

Июль 10-да күрүнениң Пушкин аттыг библиотеказынга «Хакас литератураның Тывага хуннериниң» ажыдышкыны болур.

Бистиң корр.

УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМДЕ...

(Эгези 1-ги арында)

БАЛДЫРЛАЖЫРЫ-ВЫС ТӨНМЕСТЭЭР ХИРЕ-ДИР

Улуг, биче хемчээлдиг хөй-ле сонгулдаларны чурттап эртвис. Хамааты кижжи болганымда, оларның элзини мени база оюп эртпээ. Бүгү медреселдиг амьдыралымның кавайы болган Улуг-Хемимни кымның бо удаада удуртуру меңээ ийиги чергениң айтыры болбайн, сагыш-сеткилимни өйүп чорааны чугаажок.

Кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалы дээш демиселге 6 кордакчы киришкен. Оларның аразындан Петр Найдан-оол «мени тыва Чазак деткиш турар» деп чар үндүрерге, мурнуку сонгулдаларга кезээде республиканың Чазааның политиказын деткиш чоран болгаш, оон штавынга деткичи болуп кирип алган мен. Петр Тимофеевич чонун деткимчезин ап шыдавайн барган. Мен бодаарымга, Петр Найдан-оол биле Каадыр-оол Көшкендей – бо ийи хан төрөл чөтөшчилер эптиг-чөптүг чугааны кылгаш сонгулдаларже кирген болза, бөгүн херек сыр өске турар ийик. Ам кандыгыл?

Улуг-Хемниң сонгукчулары ийиги чаданың катап сонгулдаларын эрттирериниң кырында келген, дүймөп, удаа-дараа судтарда сайгарышкан турарывыс бо.

2002 чылдың май 16-да Улуг-Хем кожунунун федералдыг судунга сайгарылга болган. Аңаа Каадыр-оол Көшкендейниң чонну төөреткенин, допчу намдарына будулгаазынын болдурганын суд хынааш, хоойлуга даянып, оон кандидатуразын уштурунун дугайында шиитпирни хүлээп алган. Судка Александр Кашинниң дээди эртем чогуун, РФ-тиң Күрүне Думазында Шандыбинниң билиг чогуун айтып турдулар. Ынчалза-даа А. Кашин кызылчыларны мегелевезин-не болгай. А Каадыр-оол Шахтарович 1996 чылда Хакасияның Н.Ф. Катанов аттыг күрүне университетиниң төөгү болгаш эрге факультетин

дооскан мен деп бүгү хуудустарына шынга дүүшпес чүүлү бижээ. Биске, сонгукчуларга, оон эртеми бар азы чогуун дугайында маргылда болбаан болгай. Ындыг болганда ол хөй-ле кажарлап, сонгулда дугайында хоойлуна хажыткандыр. Аңаа хамаарыштыр кожунда, республиканың Дээди-даа судтары шын шиитпирни хүлээп алган.

Ындыг турбуже, К.Ш. Көшкендей ам оон-даа бедик судче хомудаарын чонга чарлап, июль 9-та политиктиг дүймээзинни кожунга эрттирерин белеткеп турар. Чүл дээрже, ол хун ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш кожун чагыргазының даргазының сонгулдалары-биле холбашкан суд сайгарылгазына киржири-биле кээр деп турар.

К.Ш. Көшкендей болгаш оон талакчылары июнь 29-та кожунун «Улуг-Хем» солунунга (№ 27) хөй кижжи ат салган «Ужур-чөвүн билип көрүңер» деп чүүлү организаптап, парлаткан. Ында бөлүк авторлар кандидаттың допчу намдары сонгулдаларның кол документизинге хамаарышпас деп бижип, шынын херек дээш туржуп турар А.Серенни, Л.Норбуну, В.Дадааны база бо одуругларның авторун болгаш өске-даа 11 хамаатыны куду көрүп, дорамчылап турар. **Бо материалды бижип олурга, Тыва Республиканың Чазаа, Төп сонгулда комиссиязы дээштиг хемчеглер албас чүве болза, бот-боттарывысты балдырлажырывыс төнмөстээр хиредир.**

Демократияга сылдаглап алгаш, чон мегелээр чорук Улуг-Хемде езулуг-ла мода апарган. 1998 чылда В.К. Пюрюна төрүтүнгөн черин «уттуп» алган, ам К.Ш. Көшкендей эртемин «салчачап» алды... **Черле шынын болгаш чөптүг чорук тиилеп, төп кожунунун чону чер-чурт талазы-биле ылгашпайн, тыва чонунга бараан боорун күзээр-дир мен.**

Мария ДАМЧАЙ.

ЧОНАК АДААНГА КАНДЫГ-ДАА АЪТ ЧОРУУР

Май 19-та эрткен сонгулдаларны К.Көшкендейниң тиилелгези дээр болза, чазыг апаар. Ол дээрже чүнүң-даа мурнунда Ш.В. Кара-оолдун адын туткан тиилелге деп санап чоруур мен. Улуг-Хемниң чонунун бадылаашкынын суртаал күжү-биле эвес, а акша-төгөрик, «технар» болгаш өске-даа аш-чем, барааннар үлелгези-биле садып алган дизе, бичии-даа хөөрем чок болур. Суурларга, хоорайга чамдык деткиччилер сонгукчуларга арагазын куткаш, «Найдан-оолдун арагазын иштис дээр силер» деп улус сургап турган таварылгалар бар. «Найдан-оолду, Чазак кижизин чүге сонгудунар» дээш чамдык кижилерни эттеп, бак сөглөп турганнар база бар.

Бистиң чонувус ам шуут дедир барган. Орус – тыва, хем – хемчик деп ылгашырындан эрткеш, олар суурлар аайы-биле өскележип эгелээн. «Чонак адаанга кандыг-даа аът чоруур» деп тыва чон чугаалажыр. Кижилерниң аразына база кандыг-даа кижжи чоруур. Ынчалза-даа чүү-даа чүве өйлүг, баштыг болур чүве эвеспе. Өске үзел-бодалын илередипкен дээш, көшкендейлиг кезек кижилерни иштеп сүрүп, кожун солунунун арнындан кончуг чараш эвес чүүлдерни чугаалап тур.

Хан төрөл ийи чөтөшки кожунунун бирги удуртукчунун олуду дээш демисежип турда, Көшкендейниң чоок төрөлдери ону деткивейн барган. Бодунун чоок кижилеринден кулак дажы негеп, чон мурнунга оларны карак-кулак чок бактап эгелээн. Төре херээ шиитпирлеттинип турда, төрөл чуду сурап деп чүүл ол-дур. Ындыг чагырыкчыны кайсын көргөн силер? Черле ынчаш чонунга билин, күжүн харам чокка өргүп чоруур ажил-ишчилерни чонун дайзыннары кылып турарын буруу шавар кижидир мен.

Лолита НОРБУ.

РЕПЛИКА

БАК КАДАЙ ААЛ ЧУДУ

Тываның оппозициясы база катап бодунун дүктүг арнын ыт чогу-биле Россияга хамаанчок, бүгү делегейге ажыдыш көргүскөн. Чугаа эрткен неделяда Владимир Путинниң парлалга конференциязына Дина Оюнунуң Тывада сонгулдалар дугайында өжөгээр салган айтырымының дугайында болуп турар. Республиканың чону ону колдуунда көргөн, дыңнаан-даа болза, уштулаңнааш чаңныг журналист дузазы-биле төрөөн Тываның а-алдарын баксырадырынга оппозицияның ээлчеглиг хөделишкннеринге арын-нүүрүнү үнелелин бээри албан болуру чугаажок.

Хөй сангыг журналистер-биле Россияның Президентизиниң ийи дугаар чыл эрттирип турары, чаңчылчып кел чыдары парлалга конференциязы эрткен чылын ышкаш, база дыка солун болган. Хамык ужур — Путинниң айтырыгларга угаан-сагынгыр харыяларында, кижизиг мергенинде. Ол аянын, солун парлалга конференциязына барып-барып, Тываның төлээзи болуп алгаш, Д.Оюнунун чөңгээлиг болгаш эпчок айтырыг салганы ары чигиринге дус холааны-биле демей болган. Москвага олуруп алгаш, Тывада болуп турар сонгулдаларда хажыдышкынарны, хээли-

лээшкннерни каяа көргөн кижил? Оппозицияның бодунун ажыглап турары кара технологияларын бүдүн чонун кырынче чууй каап канчаары ол? Эрге-чагыргага боттарының кижизин олуртуп алыр дээш кылыммазын кынып, нүгүл-хопту канчаар тарадып турганын бистер мында билир-ле болгай бис.

Уттуруп алганынга өжөгээр-гезн оппозицияның холунда ойнаарак болу берген Дина Оюн федералдыг болгаш Тываның эрге-чагыргаларын сүлчээлиг деп буруудадып, аштырышкынын ындыг язылыг агартынар бодаан. Ол кижилерниң езулук

арны, ындыкы сагыш-бодалы ол хире чөгөнчиг болгаш кыдыра болуп, хууда бодунун хензигийне эрге-ажыг дээш бүдүн Тываны өргүүделге тудуп берип турары бо. Бир ындыг политиктиг ойнакчы С.Конвизтиң «Риск» деп солуну, ол янызыл «Слово», «Столица» чижектиг солуннар республиканың удуртулгазынче чеже-даа чыдыг чуунду төгерин орадажырга, чон оларга алдырбайн, төрөөн Тывады, оон биче сеткилдиг, бөдүүн чону дээш ажилдап чоруур удуртукчунда, оон Чазаан деткээ хөй-ниити шимчээшкн «Чонун шилилгезинге» деткиртирген депутаттары-даа сонгуп алган. Оларның аразында оппозициядан 3-ле кижжи адаккы палатаже эрткени дээрже-ле чонун шилилгезиниң арыг тиилелгези-дир.

Бир харааданчыг чүве — оппозицияның Тываның эвээш каш чонун бот-боттарына үскүлештирер сагышты, оларга чигзинишкнни, келир үеге бүзүрөвезиниң үрезиннерин

тарырынга мергежил турары. Ш.Д. Ооржактың удурланыкчылары республикага байдал экижирирге бичии-даа сонуграл чок, чүге дээрже бергелер хөй болган тудум, оларга республиканың удуртулгазын бактаар сылдак херек болгай. Ынчап тургаш, чер-чурт аңгылажырынга идиг берип, чамдык улустун бажын төөредип турарлар. Бо талазы-биле ылаңгыя Улуг-Хем кожунунун чону оппозицияның езуулуг арнының кандызын оваарып көөрү күзэнчиг. Эвээш сангыг чонунга чарылдырышкын угланышкынын тургузуп турар кижилер кезинде барып, бүдүн Тываны бодаарлар бе? Бодааны-даа кайыл ынчаш? Оон башка Д. Оюн Путинниң парлалга конференциязына Тываны бактаан айтырыг-биле (а ону бүгү делегейге көргүскени чугаажок) ыдынчыг кылдыр каяа уштуна халып кээр деп. Үе ажыглап, Путинге хоптаныр дээн оларның ол кенен чүткүлүнден чүү-даа үнмээн. Оппозиция ам база катап аштырышкынга таварышкан. Чүге дээрже Дина Оюнун ол айтырыг политиктиг үзүүргел дээрзин улус дораан билип каан

болгаш херекке-даа албаан. Ол хамаанчок кочу-шоотче боду кирген. «АиФ» солунунун сөөлү дугаарында Динаның айтырыгына хамаарыштыр кочулап бижээ.

Олар ол хоптанышкынын дузазы-биле федералдыг төптүн Тывадан хая көрнү бээринге, инвесторларның ойда дүжүп чалданы бээринге идегээр. Тывага экижишкн тургустунуп, кижилер арагадарыже сундукпайн, амьдырал дээш чүткүүр болза, оларның ажыг арагазын кым ижерил? Арагалаар улус эвээжээрже-ле, оларның кол бизнениң төнчүзү чоокшулаар. Ынчан оларның кармактары куруглаар болгай. Хоран арагадан кирген хирлиг акшалары дузазы-биле байып чоруур каш кижилерниң «политиктиг оюннарының» кол-ла утказы мында шыгжаттырган.

Бак сагыш башка халдаар. Оппозицияның мындыг шывышкак хөделишкннери оларның боттарына дедир эглир болгаш оларга өөделиг чүве-даа көргүспес.

Надежда ЭРГЕП.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының бирги чыыжының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле 2002 чылдың июнь 23-те болуп эрткен катап соңгулдаларының ниити түңнелдерин тодарадып тургузарының дугайында Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының

ДОКТААЛЫ

2002 чылдың июль 2 № 118/553

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунун 60 чүүлүңге, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунун 60 чүүлүңге дүүштүр база Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкынның түңнелдеринин дугайында девискээр соңгулда комиссияларының №1 протоколдарын үндезин болдургаш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларын 15 чаңгыс

мандаттыг соңгулда округтарына эрткен деп база оларны күштүг деп санаар.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларын 60 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарына эрткен деп база оларны күштүг деп санаар.

3. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларын соңгулдаларга соңгукчуларның 43 хуузундан эвээжи киришкен дараазында чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарына эртпээн деп санаар:

- Первомайский № 4 (38,50 хуу)
Калинин № 10 (33,55 хуу)

4. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларын соңгулдаларга соңгукчуларның 43 хуузундан эвээжи

киришкен дараазында чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарына эртпээн деп санаар:

- Калинин № 30 (33,15 хуу)

5. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче 15 депутат, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче 60 депутат соңгуттурган деп чүүлду доктаадып тургузар (соңгуткан депутаттарның даңзызын кошкан).

6. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы
Ш.Ч. МОНГУШ.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары
Л.Ы. КАРА-САЛ

2002 чылдың июнь 23-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгуттурганнарның даңзызы

- Төп № 6
Бай-Тайганың № 13
Чадаананың № 15 чөөн
Каа-Хемниң № 18
Сукпактың № 19
Мөңгүн-Тайганың № 20
Өвүрнүң № 21
Бай-Хаактың № 24
Балгазынның № 25
Тес-Хемниң № 25
Тожунуң № 27
Шагаан-Арыгның № 28
Чаа-Хөлдүн № 30
Чеди-Хөлдүн № 31
Эрзинниң № 32

- Сат Зоя Назытыевна
Күдөрек Борис Кожуун-оолович
Монгуш Даваа Дүштеевич
Молин Виктор Алексеевич
Куулар Таисья Болустаевна
Иргит Василий Хүреш-оолович
Монгуш Борис Билчин-оолович
Оюн Борис Бижечи-оолович
Балчий-оол Борис Константинович
Орус-оол Владимир Соянович
Куулар Михаил Ким-оолович
Даваа Каң-оол Тимурович
Бартына-Сады Виталий Монгушевич
Оюн Василий Майлолович
Дамба-Хуурак Анатолий Партизанович

2002 чылдың июнь 23-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгуттурганнарның даңзызы

- Октябрьский №15
Строительный №16
Кочетовский №21
Заводской №23
Найыральский №32
Горный №33
Ангарский №41

- Кызыл хоорай
Фирсова Марина Михайловна
Бачевская Валентина Петровна
Вторушина Людмила Львовна
Дагба Мерген Балыкаевич
Сюрюн-оол Людмила Васильевна
Потапова Анна Мухамеджановна
Соян Роман Маскырович

- Ак-Довурак хоорай
Шагаалан Раиса Дакааевна
Ооржак Шолбан Александрович

- Бай-Тайга кожуун
Иргит Марина Күжүгетовна
Сарыглар Петр Допчунович
Монгуш Олег Дадар-оолович

- Барыын-Хемчик кожуун
Сарыглар Роман
Өктек-оолович
Сарыглар Владимир
Өктек-оолович
Ооржак Александр Кенденович

- Чөөн-Хемчик кожуун
Монгуш Виталий Сыкырбанович
Монгуш (Кара-Монгуш) Владимир Комбуй-оолович
Ооржак Владимир Кожай-оолович
Ондар Иван Бугар-оолович
Монгуш Мөңгүн-оол Сынаевич
Ооржак Александр
Доткан-оолович

- Каа-Хем кожуун
Уюсов Сергей Васильевич

- Кызыл кожуун
Долгих Татьяна Игорьевна
Неволин Анатолий Афанасьевич
Нурзет Кара-кыс Дамбаевна
Бардынова Фаина Бюрюкеевна
Начин Галина Ким-ооловна
Пильчин Мартый-оол Оюн-оолович
Тарыма Валерий Ооржакович

- Мөңгүн-Тайга кожуун
Чындың-оол Калдар-оол
Донгакович
Херлии Борис Иргитович

- Өвүр кожуун
Балчыграк Орлан Суворович
Монгуш Оксана Шыраповна

- Би-Хем кожуун
Ооржак Дандар-оол Көк-Хунаевич

- Сүт-Хөл кожуун
Бзытпаа Юрий Монгушевич
Иргит Александр Чыдам-оолович

- Суг-Аксының № 97
Бора-Тайганың № 98

- Бай-Хаактың № 99
Балгазынның № 102

- Самагалдайның № 195
Берт-Дагның № 107
О-Шынааның № 108

- Тоора-Хемниң № 109
Адыг-Кежигниң № 111

- Шагаан-Арыгның
№ 115 мурнуу
Хайыраканның № 116
Чаатының № 117
Арыг-Үзүүнүң № 118
Торгалыгның № 119

- Чаа-Хөлдүн № 120 барыын
Чаа-Хөлдүн № 121 чөөн
Ак-Туругнун № 122

- Хендергеңиң № 124
Элегестин № 125

- Мөрөнниң № 126
Эрзинниң № 127
Сарыг-Булуннун № 128
Нарынның № 129

- Тере-Хөлдүн № 130

- Сат Виктор Канчыыр-оолович
Ховалыг Зинаида Калдар-ооловна

- Таңды кожуун
Балзанай Людмила Васильевна
Монгуш Светлана Ондаровна

- Тес-Хем кожуун
Биче-оол Владимир Чоодуевич
Дыт-оол Юрий Даваевич
Шыырап Биче-оол Сундуевич

- Тожу кожуун
Донгак Виктор Байдосович
Чайбор Раиса Коловна

- Улуг-Хем кожуун
Норбу Юрий Яковлевич
Наважап Радислав Николаевич
Самбу-Хее Михаил Сандыйович
Саржат-оол Владик Алексеевич
Кара-оол Юрий Валерьевич

- Чаа-Хөл кожуун
Олчаңмай Мөңгүн-оол Дашович
Суваң Павел Тюлюшевич
Болбан-оол Динмей
Каадыр-оолович

- Чеди-Хөл кожуун
Дагбалдай Александр Донгакович
Монгуш Владимир Аракчаевич

- Эрзин кожуун
Кыргыз Шолбан Идамчапович
Додук Андриян Дугарович
Канзай Орлан Михайлович
Майдыр Мөңге Махоевич

- Тере-Хөл кожуун
Дудуп Ай-оол Михайлович

Республиканың соңгулда комиссияларының кежигүннеринге КЫЙГЫРЫҢ

Хүндүтүт коллегалар! Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының 2002 чылдың июнь 2-де болгаш 23-те болуп эрткен соңгулдаларының албан өзүзүнүн түңнелдерин үндүргөн. Соңгулда кампаниязының үезинде бистөр янзы-бүрү чергениң бергедээшкннеринге таварыштывыс ол бо соңгулда хөделишкннерин кылырынга үе шактын чептээнинден эгелээш, чамдык кандидаттарның болгаш оларның талаакчыларының талазындан чөптүг эвес хамаарылгага чедир.

Соңгулдаларны эрткен деп санаан Бистин үелеп турары-выс-биле алырга, ол хоойлуун негелдеперинге дүүштүр эрткен, а чүнүң-даа мурнунда силерниң, хүндүтүт девискээр база участок соңгулда комиссияларының кежигүннеринин, ачызында. Ол үеде силерниң эктигерге соңгулдаларны органи-застаарының талазы-биле улуг хемчээлди ажилдарның чыгуу онаашсажок силер даанган хүлээлгелеринерни күүсеткен силер.

Республиканың Төп соңгулда комиссиязы силерниң күженишкннинг ажил-ижинерге, Россия Федерациязының хамаатызының соңгуур болгаш соңгулар конститусчу эргелерин боттандырырынга, Тываның күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) органын хевирлеп тургузарынга салдар чедирген ажил-ижинерге өөрүп четтиргенин илередиң тур. Күш-ажылчы ажил-чорудулганарга чедишкннерин, өг-бүлелерге аас-кежикти, силерге база силерниң чоок кижилеринерге кадыкшылды күзедивис Силерниң хей кезинер-биле Тываның Төп соңгулда комиссиязы дараазында соңгулда кампанияларынга ужуражы бээринге, комиссияларга ажилдап тура шингээдип алган байлак арга-дуржулганарга даяныр дээрзинге идегеп турар. Бүгү соңгулда комиссияларының өмүңээзинден Улуг Хуралдың палаталарынга төрөөн республикавыска ажыктыг, үре-түңнелдиг ажилдарың күзедивис.

ТЫВА РЕПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ

Кызыл кожууннун Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдаларының түңнелдеринин дугайында Кызыл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының ШИИТПИРИ

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунун 63 чүүлүңге үндезилээш, Кызыл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының шийтпирлээни болза:

1. Кожууннун Төлээлекчилер хуралының депутаттарының катап соңгулдазын дараазында округтарга эрткен деп база оларны күштүг деп санаар:

- Каа-Хемниң №1 барыын соңгулда округунга 709 соңгуур ужурулг соңгукчуларның 398-и киришкен, 56,1 хуу алган.
Каа-Хемниң №3 Тепличный соңгулда округунга бадылаар ужурулг 585 соңгукчуларның 304-ү киришкен, 51,9 хуу.
Каа-Хемниң №8 Геофизический округунга 534 соңгукчунун 435-и киришкен, 81,4 хуу.

- Сукпактың №9 Совхозный округунга 971 соңгукчунун 458-и киришкен, 47,1 хуу.
Элегес-Аксының №12 соңгулда округунга 631 соңгукчунун 481-и киришкен, 76,2 хуу.

- Терлиг-Хаяның №14 соңгулда округунга 268 соңгукчунун 212-и киришкен, 79,1 хуу.

- Ээрбектин №15 соңгулда округунга 514 соңгукчунун 393-ү киришкен, 76,4 хуу.
Кара-Хаактың №16 соңгулда округунга 692 соңгукчунун 415-и киришкен, 59,9 хуу.
Кур-Черниң №18 соңгулда округунга 489 соңгукчунун 325-и киришкен, 66,4 хуу.
Чедерниң №19 соңгулда округунга 439 соңгукчунун 300-ү киришкен, 68,3 хуу.

2. Кожууннун Төлээлекчилер хуралының депутаттарына дараазында кижилерни соңгуттан деп санаар:

- Каа-Хемниң №1 Барыын соңгулда округундан Дакаар Маайович Ооржакты, 59,5 хуу алган.

- Каа-Хемниң №3 Тепличный соңгулда округундан Валентина Викторовна Астанинаны, 45,7 хуу.

- Каа-Хемниң №8 Геофизический соңгулда округундан Чойгана Николаевна Оюнну, 36,7 хуу.

- Сукпактың №9 Совхозный соңгулда округундан Николай Ламасюевич Монгушту 51,3 хуу.

- Элегес-Аксының №12 соңгулда округундан Ильяна Сандановна Когоолду 48 хуу.

- Терлиг-Хаяның №14 соңгулда округундан Тамара Байкараевна Эникпенин 49 хуу.

- Ээрбектин №15 соңгулда округундан Светлана Октуевна Монгушту 53,6 хуу.

- Кара-Хаактың №16 соңгулда округундан Кара-оол Назын-оолович Ондарны 53,9 хуу.

- Кур-Черниң №18 соңгулда округундан Александр Чимит-оолович Сарыгларны 65,7 хуу.

- Чедерниң №19 соңгулда округундан Вячеслав Николаевич Оюнну 47 хуу алган.

3. Бо шийтпирни массалыг информация чепсектерин таварыштыр азы өске кандыг-бир арга-биле чарлап дыңнадыр.

Кызыл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының даргазы М.ШЫВЫК.
Кызыл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының секретары Л.ООРЖАК.

**“Тыва даг-дүгү”
тудуг
эргелелиниң
тудугжузу чораан
Социалистиг
Күш-ажылдың
Маадыры, Тыва
АССР-ниң
алдарлыг тудуг-
жузу Калдар-оол
Хертекович
Данзырыктың
ады “Тываның
XX чүс чылда
алдарлыг
кижилери” деп
Күрүне номунда
кирген.**

ООН АДЫ МӨҢГЕДЕ ДИРИГ

Хып дээн аныяк, тура-соруктуг, 30 харлыг эр Ак-Довурактың тудугларына ажилдап кирген. Тудуг кылып чораан шевер кижилер болгаш чаа черге дораан ижиге берген, тудугжунун аңгы-аңгы мергежилдерин шингээди апкан. Баштайгы чылдарында хей санныг чуртталга бажынарнын, социал адырнын объектилерин тударына киришкен. Ээн, доврактыг ховуга тудугжуларнын, даг-дүгжүлернин хоорайын үндөзип тударына ынчаар үлүүн кирип эгелээн. Ажылынга сагыш-сеткилинден бердингенин, могап-шылаарын билбенин, шимченгирин, организакчы талантызын ол хөйгө көргүскен.

Ажыл-ишчи тудугжуну “Тыва даг-дүгү” комбинаттын бирги ээлчээн тудуунга ажилдаары биле чоруткан. Ол дээрге Тываның үнелиг эртинезин болбаазырадыр арылгалга фабриказынын үүрмектеп-сорттар комплекстин болгаш өске-даа орта хамааржыр бүдүрүлгелерин нарын тудуглары болур. Тускай эртемчилернин дузазы биле бо берге объектилерни тударына ол мергежий берген. Сергей Сендажы, Комбуй-оол Ооржак, Калдар-оол Күжүгет, Алдын-оол Күжүгет, Лүндүп Сыдаа болгаш өске-даа мурнакчы тудугжуларнын санынга ол кирген.

1964 чылда Тываның аар үлетпүрүнүн баштайгызы — “Тыва даг-дүгү” комбинаттын бирги ээлчээ ажылгалга кирген. Ону тударына эки ажилдааны дээш Калдар-оол Хертекович “Хүндүлелдин Демдээ” орден биле

шаңнаткан. Ол-ла чылын ону тудугжулар бригадинге депшиткен. Чуртталга бажынарнын, социал адырнын объектилерин тударына бо бригада социалистиг чарышка каш удаа тиелекчи болуп келген. Сески беш чылдың планнын онаалдаларын күүседиринге чедишкенин дээш, бригадир К.Х. Данзырыкты 1971 чылда Ленин ордени биле шаңнаан.

Мергежилдиг тудугжунуң бригадазы “Тыва даг-дүгү” комбинаттын ийги ээлчээн тударына онза шылгарал, улуг хемчээлдиг ажылды кылган. Ону 1976 чылда ажылгалга кириген. Бо дээрге Тываның төөгүзүндө чок дээн улуг тудуг. Ооң кол корпусу бир гектар шөлдү ээлеп турар. Ында үш муң хире санныг дериг-херекселдерни салган. Кол корпуста 1875 тонна металл конструкцияларын тургускан. 30 муң ажыг кубометр бетон болгаш хей санныг чыып элтээр демир-бетон салдырган. Ол болза тудугтун улуг хемчээлдин көргүзүп турар каш-ла сан-дыр. Фабриканы тударына ССРЭ-ниң 29 бүдүрүлгезинин ажыл-ишчилери, 40 ажыг нацияның төлээлери киришкен. Ынчангаш ону “Найыралдын тудуу” деп адап турганы таварылга эвес.

“Тыва даг-дүгү” комбинаттын ийги ээлчээн тударына шылгарангай күш-ажылчы чедишкенин дээш Калдар-оол Хертекович Данзырыкты Ленин ордени база “Кадыр болгаш Маска” алдын медаль биле шаңнавышаан, Социалистиг Күш-ажыл-

дың Маадыры деп атты тывыскан. Тываның тудугжуларындан мындыг бедик атка четкен бир дугаар кижилер болган.

“Тыва даг-дүгү” комбинаттын ийги ээлчээн ажылгалга киригени биле ук бүдүрүлгениң күчү-күжү дөрт катап өскөн. Ынчангаш чылда 250 муң тонна үнелиг даг-дүгүн чуртка берип турган. Ол ССРЭ-ниң, республиканың мурнуку бүдүрүлгезинин бирээзи болуп, хей удаа шаңнадып келген. Республиканың бүдүрүп турар ниити продукциязынын 25 хуузун бо комбинат берип турган.

Калдар-оол Хертекович чүгле тудуг херээнге бердинген эвес, тудуг эргелелиниң, хоорайнын, кожуунуң хей-ниити ажылынга идепкейлиг кирип чораан. Хоорай, кожуун Совединин депутатына ооң каш удаа сонгудуп, ССРЭ-ниң профэвилелдеринин XVI съездизинин делегаты болуп чорааны ону бадыткап турар.

Бай-Тайганың Шуйнун оглу Калдар-оол Хертекович Данзырык республиканың социал-экономиказын хөгжүдөр херекке төлөптиг үлүүн киригеннеринин бирээзи. 1981 чылга чедир чонуга ак сеткилдиг бараан болуп чорааш, чырык өртемчиден ол чарлып чоруткан. Ооң херээн өөреникчилери төлөптии биле уламчылап турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: К.Х. Данзырык. **Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чүрү.**

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ АЧЫЗЫНДА

Рынок экономиказынче шилчишкениң кончуг берге чылдарында аңаа торулбайн, бодунуң тывынгыр, кызымак, ажыл-агыйык чоруу биле мал болгаш чер ажылын хөгжүдүп, ооң ачызында тодуг-догаа, каас-шиник чурттап чоруур бөдүүн ишчилер бистиң аравыста эвээш эвес. Оларнын бирээзинге Бии-Хем кожуунуң Өөк сумузунуң хамаатызы Калдар-оол Монгушович Кырынчыкты хамаарыштырып болур.

ЧУРУКТА: малчы К.М. Кырынчык. **В.БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чүрү.**

“Саян” совхозка ол механик-заторлап тургаш, төлөптиг ишчи деп мактадып-даа, шаңнадып-даа чораан. Ажыл-агый рынок экономиказынын шыңгыы шылгалдазынга шыдашпайн баарга, акша-тегерик ажилдап алыры, амыдыраары бергедей берген. Ынчангаш Кырынчыктың өг-бүлөзи хуузунда дузалал ажыл-агыйын кылыры биле чорупкан. Хамыктын мурнунда мал ажылын сайзырадырынче кичээнге ийи салган. Чүге дээрге Кырынчыктың ада-иези мал ажылдыг, бай амыдыралдыг улус чораан. Ол боду кара чажындан мал аразына өскөн болгаш, оларны ажаарынын, өстүреринин чажыттарынын шингээди алган.

Бии-Хемниң кайы-даа девискээри мал-маган, тараа-быдаа өстүреринге кайгамчыктыг таарымчалыг оран. Кончуг чараш бойдус чурумалдыг, одар-белчири делгем, өг-сигени элбек Могайны ол шилип алгаш, аңаа турумчуп чурттап берген.

Калдар-оол Монгушович, ооң өөнүн ишти Чечек Данзыновна кончуг эрестиг, кежээ улус болгаш, каш-ла чылдың дургузунда мал өстүрүп ажилдааш, соругдан сорулгазын чедип ап шыдаан. Боттарынын, ажы-төлүнүн амыдыралына четчир, артык-шылдын садып-саарып болур хире мал-маганы өстүрүп алган. Саар инээ безин чээрби четкен, бир аскыр чылгылыг, өшкү, хою база арбын. Бо дээрге чаңгыс өг-бүлөгө эвээш эвес мал-дыр.

Ажыл-ишчи өг-бүлө малынын артыкшылдыг продуктуларын рыноктарга билдилип сайгарып өөрени берген. Оон кирген орулгазы биле амыдырап-чурттаарына херектиг бүгү-ле дериг-херекселдерни, эдилелдерни, машина-балгатты, аш-чем, идик-хеп аймаан садып алгаш, тодуг-догаа, бай чурттап оорлар. Калдар-оол Монгушович хуузунда чүк сөөртүр ГАЗ-53-түг, чиик “Жигули” машиналыг.

Чүгле моон безин алырга, ооң амыр-дыш чок бүдүрүкчүлүг күш-ажылы чүнү бергени билдингир ышкажыл.

Кырынчык бичии аныяндан тура, атка кончуг ынак. Ындыг болганы биле бир аскыр өөр чылгыны өстүрүп турар. Оларнын аразындан үш маңнаар, ийи челер аът өзүп үнгөн. Бо аъттарын каш чыл улаштыр Наадым, “Эзир-Караның” шаңналы дээш болгаш өске-даа аът чарыжынын маргылдааларына кириштирип келген. Челер “Калдары”, маңнаар “Боразы” доктаамал шаңналыг черлерни ээлеп келген. Эрткен 2001 чылда Наадымга тураскааткан аът чарыжына маңнаар “Бора” киришкеш, 20 км хемчээлге ийги черни ээлээн.

Аъттарынын чылдың-на маргылдааларга киришкеш, чедишкенин болуп турарынын чылдагаанын сонуграп айтырдым: “Челер, маңнаар аъттарны үргүлчү ажаап, эки чөмгөрип, белеткелин (тренировказын) доктаамал чорудуп, ылаңгыя маңнаарына чаңчыктырар, эът-мага-бодун дадыктырар хемчеглерни алыр, оон башка эки түнел чедип алдынмас” — деп, ол чугаалаар болду. Ооң оглу Анатолий адазы ышкаш атка ынак, аңаа сагыш-сеткилинден бердинген кижилер болган. Ындыг болганы биле челер, маңнаар аъттарын ол ажаап, чөмгөрип, доктаамал 10-15 километрге үзүүргедип азы маңнадып белеткеп турар. Мооң ужурундан олар маргылдааларга эки көргүзүлгөни чедип ап турарын биллип алдым.

Калдар-оол Монгушович баштайгы чедишкенин менээргенмейн, малынын баш санын ам-даа өстүрер сорулганы салган ажилдап турар. Бии-Хем, ылаңгыя Өөкө (“Саян” совхоз турган) шак мындыг ажыл-ишчи, бай-шырак кижилер хей болуру күзөңгич-дир.

Х.ГАЛКИН.

АЖЫЛЫНГА БЕРДИНГЕН

Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы суурда 1980 чылда туттунган, 90 орунуг “Салгал” аттыг уруглар садиги бар.

Ол ийи каат улуг бажынын одакчызы Сорук-оол Өшкү-Саар оглу Монгуш ында 22 чыл ажилдап турар. Ынча чылдар иштинде ол чаңгыс-даа катап батарея доңгуруп, уруглар садын соодуп көрбөөн. Ындыг боорга, суурнун чону ону хүндүлээр, бичии уруглар аңаа ынак. Хоочун одакчы садикке ажилдап келиринин

мурнунда-ла, Чыраа-Бажы совхозтун МТМ-зинге улуг котельная одап ажилдап турган. Ынча хей чылдарда изиг көс, хүл былгап ажилдап деп чүвениң бергезин чүгле ол чугаалап шыдаар. Мооң мурнунда одакчынын шалыны дыка эвээш, ам харын 1600 хире рубль апарган.

Ол-даа харын дыка эвээш, амыдыралга чедишпес-тир ийин. Ынча чылдарда бо уруглар албан черинге ажилдааш, Сорук-оол Өшкү-Саар оглу чаңгыс катап

ажылчын хеп-даа, аяк ишти сүт-даа (одакчынын ажылы хоралыг болгай) ижип көрбөөн. Ынчалза-даа ол даанган ажылынга кончуг кызымак.

С.О. Монгуш ийи оолдун ынак адазы. Өөнүн ишти Селикмаа биле 1973 чылда-ла өг-бүлө туткаш, эптиг-найыралдыг чурттап чоруурлар. Ажыл-ижи бөдүүн, амыдыралга ынак өг-бүлөгө ааскежикти күзөп каалынар.

Оолак КАРА-САЛ.

Өөреникчинин чогаадындан

“ДЫҢНАП, БОДАП ЧЫДАРЫМГА, ТЫВАЛАП-ДАА ОРАР БООР ОҢ...”

Тыва дыл... Ол мээң төрөөн дылым. Ол мээң чонумнун дылды. Ол бодунун хуузуна узун оруктуг болуп, вектен векче дириг, өлбөс, мөңгө чурттап келген. Шынап-ла, ол бурунгу дыл. Ону бистер улустун маадырлыг тоолдарындан номчуп орташ, оон чечен-мерген, чараш дылдан биллип каар бис. Чижээ, “Мөгө Шагаан-Тоолай” деп маадырлыг тоолдун эгеизи болур домакты көрүп көрээлинер. “Шыян ам! Калбак чүве хадып, борбак чүве чуглуп, ирт-серге мыйызы ирип дүжүп, хуна-серге мыйызы куртуп дүжүп турар шагда, Сүмбер-Уула сүүр тей турар шагда, калчаа далай кара шалбаа турар шагда, эринниг чүве чугаалажып болбас, эргектиг чүве атчып болбас, чарынныг чүвени алдынга дүжүп көрбөөн, чаактыг чүвеге чаргызын алзып көрбөөн, Чинге-Кара хемнин аксын эжелей чурттап турар, тос каат шил бажыңныг Мөгө Шагаан-Тоолай деп эрини эрези эр чораан чүвен иргин...” Бо узун чаңгыс-ла борбак домактан тыва дылдын чурумалдыг чаражы илереп, бурунгу дыл дээрзи дораан шындыгына бээр. Тыва дылдын чарынныг бистер чүгле тоолдардан эвес, а тыва дылга арыг, чараш, тода кылдыр чугааланыр кижилерден база биллип каар бис.

Мээң авам, ачам бичии, школачы чорда, ынчан тыва дылды шуут херексесес, ону үен-даян бок-сак сестер-биле хирлендирип турганын, мен ам школачы апаргаш, улуг улустан бо-ла дыңнай бээр-дир мен. Ол үеде, ажылы биле чугаалаарга, тыва дыл шуут чиде бээр часкан деп бодаар мен. Чүге дизе ынчан улус орус дылды-ла өөренип алза, тыва дыл ажырбас деп бодап чораан. Тыва дылды эки хандыр билбес кижжи тыва дыл дег белең дыл чок деп бодаар. Шынында тыва дыл дег берге, нарын дыл чок. Ону мен улгадып келгеш, эш-өөрүм, улус чон аразынга чоруп чорааш, чеже-даа тыва дылдын кырынга чугааланып билер мен деп бода-зымза-даа, ам-даа сагыш-сеткилимге чоок кирибейн, арыг тывалап билбес-тир мен деп бодап чоруур мен. Чүге дизе мээң чугаам чүгле “ийе”, “та”, “чок” деп

үш сөстен-не хөй нуруузунда тургустунган. А өске ийи-чаңгыс кижилерниң чугаазын дыңнап чоруурга таптынын канчаар! Чугаазы оюн-баштак, чараш деңнелгелер, тывыздыктар, үлегер домактарны суг чугаа кадында ажыглаптарга, дыңнап орап кижиге, меңээ безин адаарганчыг апаар. Ынчангаш оода төрөөн дылымга чугаалаанып өөренип алырын бодааш, тыва номнарны сонургап номчуп турар мен. Ол тыва номнарны номчуп орташ, чогаалдарда кирген чараш чечен-мерген, солун аяңныг дыңналыр домактарны аргалыг-ла болза сактып алырын кызыдар мен.

Чоокта чаа Сергей Пюрбюнуң “Аян тудуп чедип келдим” деп ногаан даштыг чугажак номун сонургап, ажыдып номчуй бердим. Ында ынак чогаалчыларым бирээзиниң А.Даржайның “Алдар ады өлүм билбес” деп статьязындан эн-не солун чүлдү биллип алганымга аажок өөрүүр мен. Таанда! Ындыг солун, дидим чогаалчыны канчал сонургавайн чораан кижжи боор мен. Барып-барып бодунун төрөөн дылдын алгап мактапкан дээш, улуг чогаалчывысты хоругдап каан!.. Ам бо үеде хоругдаар, буруудадыр хоойлу-дүрүм чокта безин, тыва дылчывысты чедир биллип шыдавайн, аңаа ынакшывайн чоруурувус дыка ыядыңчыг-дыр. С.Пюрбюнуң төрөөн дылдынга, тыва дылдынга “ынаан” шүлүктөринге илередип бижипкени дээш хоругдаттырганы мээң сагыш-сеткилимге аар балыг болуп, сактырымга, бо бүгүге тыва дылдын тооп көрбөс кижилер буруулуг ышкыш кылдыр сагындырар.

*“Арат чонга ыраажы бооп,
Ынак чуртту мен ол дылга*

баштай

*Аян тудуп алгап-йөрээл,
Ырлаан болгаш, ынак боор*

мен...”

Тыва дылга ынак сен бе? Моон мурнунда меңээ бо айтырыгны тыва дыл кичээлдеринге башкы салырга, чүнү харылаар аайын тыппас болган мен. Ам болза

*Сүзүүм болган авайымның суду ышкыш
Сүзүүнү мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар сеткилинин хөрсүнү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен.
(А.Даржай).*

бичии-даа чигзинип, илдикпейн “Ийе, ийе, ынак мен!” деп каш-даа катап харылаар ийик мен. Чүге дизе тыва дылга чүгле тывалар эвес, а өске аймак-сөөк чон ынакшып, ону чарашсынып, харын-даа чугааланып өөренип турарлар хөй. Чижээ, чоокта чаа тыва каналга америк эртемденниң тывалап чугааланып олурганын сактыр боор силер.

Барып-барып тыва кижжи төлү мен, өске аймак оглу, кызындан дора, тыва дылды чарашсынып, аңаа ынакшып билбес болзумза, мени кандыг тыва дээрли.

Тыва дыл тыва черге төрүттүнүп келген бичии чаш төлдүн, мерген угаанныг улуг өгбелеривистиң болгаш бөдүүн арат чонун дылды-дыр. Дыл чокта бистиң Тыва кайыын тыптып кээрли? Кайыын-даа эвес, ынакшытып, тааланчыг аялгалыг төрөөн дылдан эгелээр деп бодаар мен. Ынчангаш төрөөн дылга ынак болуру, аңаа арыг, чараш чугааланып билири дээрге, өртеп билбес улуг аас-кежик деп бодаар мен.

Тыва дылды ам кээп хүндүлөп, аңаа ынакшып эгелээним безин меңээ өкпеленчиг-дир. Оода беш класс тургаш бо дугайын билген болзумза, тыва дылга чазыг чокка бижип, моон-даа артык чечен-мерген чугааланып орбас мен бе. Ам-даа болза, орай-даа бол, тыва дылымны үнелеп, чарашсынып биле бергенимге хомудаас мен. Ынчангаш чогаалчымын тыва дылдын улуг шинчилекчизи эртемден Ш.Ч. Саттың тыва дылдынга йөрээл сөзү-биле доозайн. “...Чырык өртемчейге карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдыг төрөөн чонум аразында чор мен. Өргүн-көвей улустарның дылдарының аялгаларының аразында менге шагда хомуштуң үнү бооп, чаңгыланып чор, өлчей-кежиктиг, хайыралыг тыва дылым!”

Вика БАРААН,

11 “а” класстың өөреникчизи.

Үндүрүглер болгаш чыылдалар

БҮРҮТКЕЛДИ БӨДҮҮНЧҮТКЕН

Тыва Республиканың Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле эргелелин РФ-тин Чазаның 2001 чылдың август 8-те үндүргөн “Юридиктиг эргелиг организацияларны бүрүткээриниң дугайында” № 129 Федералдыг хоойлузунун 2002 чылдың июль 1-ден эгелеп күш кирип, ажылдап эгелээнинге холбаштыр республиканың массалыг информация чепсектеринин журналистеринге парлалга конференциязын июль 1-де Үндүрүглер болгаш чыылдалар эргелели эрттирген.

Ук Федералдыг хоойлуну күүседире-биле Россияның Чазан № 319 доктаалды 2002 чылдың май 17-де үндүргенин, база ол-ла доктаал-биле юридиктиг эргелиг организацияларны бүрүткелдин РФ-тин Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызынга дамчытканын журналистерге эргелелдин удуртукчунун хүлээлгезин күүседип турар И.Н.Ли чугаалаан.

Ынчангаш моон сонгаар юридиктиг эргелиг организациялар бөдүүнчүлүг. Чүге дизе юридиктиг эргелиг организацияларны күрүне бүрүткелдинге болгаш четка алырын июль 1-ден эгелеп чүгле үндүрүг органнары чорудаар. Өскээр чугаалаарга, күрүне бүрүткелдинге болгаш четка турары “чаңгыс соңга” таварыштыр эртер.

Күрүне бүрүткелдинге кирген юридиктиг эргелиг организацияларга беш ажыл хүннериниң дургузунда бүрүткелче киргенини дугайында херечилелди тыпсыр болгаш юридиктиг эргелиглерни чаңгыс аай күрүне даңзызынче кириер.

Күрүне бүрүткелдинге киреринден үндүрүг органнары чүгле ийи таварылгада ойталап болур. Бирээде, бүрүткээринге эргежок чугула документилер четче эвес болганында. Ийде, документилерни бүрүткедири-биле өске органнарже чоруткан таварылгада. Хоойлу күштүг болурунга чедир бүрүткелге турган

юридиктиг эргелиг организациялар июль 1-ден эгелеп, алды ай дургузунда боттарының адын, адресин, организацияның эрге хевирин, юридиктиг эргелиг организацияның тургустунган хевирин, бүзүреттирген кижиниң фамилиязын болгаш тургучуларының дугайында медээни үндүрүг органнарынга дыңнадыр хүлээлгелиг.

Ол документилер юридиктиг эргелиг организацияларның чаңгыс аай күрүне даңзызынга турарынга негеттинер.

Бир эвес 2003 чылдың январь 1-ге чедир чогуур документилерни дужааваанда организацияларны хоойлу езугаар суд таварыштыр дүжүрери-биле хемчегни алыр. Бо үеде үндүрүг органнарының учедунда 3891 юридиктиг эргелиг организациялар бактаап турар.

Парлалга конференциязының үезинде эргелелдин үндүрүг төлекчилериниң учедун чорудуп турар килдистиң даргазы Урана Топуран журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга тода харыны берген. Ажылды организастыг чорудары-биле үндүрүг инспекцияларында тускай белеткелдиг ажылдакчыларны тургускан. Компьютер болгаш парлаар техника-биле хандырган. Инспекцияларның адресин Интернет четкизинде <http://www/tuva.ru.nalog> биллип ап болур.

Игорь ДАМДАК.

рыштыр дүжүрери-биле хемчегни алыр. Бо үеде үндүрүг органнарының учедунда 3891 юридиктиг эргелиг организациялар бактаап турар.

Парлалга конференциязының үезинде эргелелдин үндүрүг төлекчилериниң учедун чорудуп турар килдистиң даргазы Урана Топуран журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга тода харыны берген. Ажылды организастыг чорудары-биле үндүрүг инспекцияларында тускай белеткелдиг ажылдакчыларны тургускан. Компьютер болгаш парлаар техника-биле хандырган. Инспекцияларның адресин Интернет четкизинде <http://www/tuva.ru.nalog> биллип ап болур.

Игорь ДАМДАК.

ХОВУ-АКСЫНЫҢ ХОРАЛЫГ БҮДҮМЕЛДЕРИ

Хову-Аксынга моон мурнунда чылдарда кобальт концентрат холумаан бүдүрүп үндүрүп турган “Тыва кобальт” комбинатын билер бис. Амгы үеде акша-төгериктиң чогу-биле 1970 чылдан тура кобальт концентрат холумаан бүдүрүп турган “Тыва кобальт” комбинаты 1995 чылдың май айдан эгелеп шуут-ла хагдыңган.

Ажылы-биле чугаалаарга, “Тыва кобальт” комбинатынга хамаарыштыр чоруткан шын эвес реформаның түннелинде, ол улуг орулгалыг бүдүрүлгө чери барык-ла таваанга чедир сандараан. Ол комбинатты катап бут кырынга тургузарынга хөй чылдар, хөй акша-төгерики хереклеттинер. Амгы үеде комбинаттын бүдүрүлгө артынчыларын төгөр де-вискээринде 1,7 млн. кубометр хемчээлдиг руда артынчылары 8 гектар шөлде чыдып турар. Ында узун дурту 300-400 метр, а дооразы 150 метр үш карта (оңгар) бар. Ол дээрге хагдыңган комбинаттын ажыглап каапканы артынчы холумак металлдарны суг-биле чугташ, оңгарже аксыпкан кудурктары-дыр. Ында кобальт руданың холумактыг металлдарының суг болгаш яны-бүрү суук бүдүмелдер-биле хайнышкын-

ныг эзилдирииниң артынчылары болур.

Ол “карталарда” (оңгарларда) алдын, мөңгүн, никель, вольфрам, чес, мышьяк, висмут, сурьма дээн ышкыш шупту каттышкыш Менделеевтиң таблицазының 13 элементизи бар. Шак ындыг холумак металлдар артынчыларындан база малгаштан бүткен беш “карта” бар турган. Оларның иштинден ийизиниң кырын шып каан, а үжү ажык хевээр бусталып чыдар. Чазын хар эрип турар үеде ол “карталарга” хөөлбектер тыптып кээр, оон чоок-кавыда аалдарның, Сайлыг суурнун мал-маганы хоралыг сугну ижип, хораннаып турарлар.

Сайлыг суурда мал эмчизи Галина Кара-ооловна Хомушкунун чугаалааны-биле 1998 чылдың чазынында ол хөөлбектерден 36 инек суг ишкеш, хоран-

нанган. Ынчан инектерниң иштин чуп, улуг ханынче күштүг эмнер сыкыртып тургаш диргизип ап турда-ла, 4 инек өлгөн болгай. Оон соонда дарый-ла инектерниң өдөөн лабораторияга шинчилеп көөрге, түннели коргунчуг болган. Инек өдөөнде мышьяк, аммиак, мөңгүн, чес дээн бүдүмелдер хөй болган. Чайын изиг хүннерде ол “карталар” хүн караанга изээш, агаарже хоралыг бусталышкыны үндүрүп турар, азы хат хадырга хоралыг довурак-доозуну Сайлыг суурже хадып аппаарга, кылаштап чораан кижиниң боостаазы кургап, тыныжын кызап кээрин чурттакчы чон билер. Ол чоок-кавы арга-ыяш, оът-сигениң үнүжүнге база улуг хораны чедирип турары билдингир. Оът-сигени мал-маган, өшкү-хой, инектер чип турарлар. Шак бо “карталарның” бузу, доо-

зуну кижиниң кадыкшылынга кончут улуг хораны чедирип болур. Коргунчуг рак, язва, зоб болгаш өске-даа аарыгларны тывылдырып болур мышьяк бары чонун угаан-бодалын доктаамал дүвүредип чоруур болбайн аан.

Хову-Аксының хоралыг бүдүмелдер артынчылары кижиниң кадыкшылынга багай салдарны чедирип турар хемчээлин тодарадыры-биле тургустунган тускай комиссия 2000 чылда ук девискээрге шинчилеп ажылдарын кылып чоруткан. Ол комиссияның составынга бистиң республикада Онза байдалдар талазы-биле комитеттин, күрүнениң айыл чок чоруунун албан чериниң, экология комитетиниң, күрүнениң санэпидхягаарал төвүнүн болгаш Чеди-Хөл кожунунун чагыргазындан харысалгалыг ажылдакчылары киришкеннер. Комиссияның тодаратканы совет үеде 20 ажыг чылдарның дургузунда куду деңнелдиг, ажыктыг беримчези эвээш технология-биле ажылдап келгенинден ко-

бальтыны улуг чидирлиг кылдыр алыр ужурга таваржып турган. Ынчангаш амгы “карталарда” кобальтының артынчылары өске металлдар-биле бир дөмей көвей таваржып турар. Бо хүннерде “карталарда” кобальт 4 муң тонна, никель болгаш чес 2000 тонна, висмут болгаш сурьма 200-200 тонна, мөңгүн 100 тонна, мышьяк 75 муң тонна чыдып турар. “Карталарда” хоралыг бүдүмелдерниң кырын пленка-биле шыпкаш, оон кырын кылын довурак-биле дескилээринге Чеди-Хөл кожунунун чагыргазы 1998 чылда 700 муң рубльди чарыгдап, ийи “карталарның” кырын шыпканы чонун сагыш-сеткилинге таарышкан. Амдан эгелеп хоралыг бүдүмелдерни чер иштинге шыгжамырга хөөп, хоралыг салдарын чок кылып, келер үениң кадык-шыпрак салгалын камгалап арттырып алыр бүзүреливис ышкынмай, эки үелер чедип келиринге бүзүрөп чурттап чор бис.

Анатолий ТОРЛУК.

ЭГЕ КӨШТЕРГЕ...

Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязынче кире бергеш, эжик чоогунда «Шыдыраа өрээли» деп бижип каан өрээлди дораан көрүп каар силер. Ында бажы калчанзымаар, дүктөрүндө хыраа дүжүпкөн, мөге-шыырак кижилер, ойнап көөр сен бе дээн ышкаш белеткей салгылаан стол артында олурар. Ол болза шыдыраага бирги разрядчы Соскур-оол Кыртышпанович Ондар-дыр.

ЧУРУКТА: С.К. Ондар өөреникчилери-биле.

Бо школага ол 1997 чылдан эгелеп шыдыраага бичи чаштарны өөредип эгелээн. Ам бо хуннерде 1-4 класстарда 112 өөреникчи ойнап турар. Школада 2-11 класстарның бөлгүмүндө 65 кижилер бактаап турар. Доозуп чоруй барган шыдыраачыларны санавакка, бо хуннерде школада 4 — бирги, 12 — ийиги, 15 — үшкү, 54 — дөрткү разрядчылар бар.

Шыдыраа маргылдаазы 1-4, 5-7, 8-11 класстарның аразында чылдың-на эртип, чемпионнарны илередип турар. Бөлүктөр айы-биле Владик Бөмбээлей (11 кл.), Чодураа Сувакпит (9 кл.), Херел Монгуш (9 кл.), Айлаш Тумат, Саяна Монгуш (4 кл.) школаның шыдыраага чемпионнары болуп турарлар.

Шыдыраа бөлгүмүңгө кирип алыр дээш келген өөреникчилерни ол чүгө шыдыраа ойнап өөрениксей бергенин, өөредилгезин, ада-иези, акы-угбалары шыдыраа ойнап билир бе, оон дугайында номнар бажыңында бар бе дээн хевирлиг чүүлдерни

сонуургап айтырар чаңылдыг кижилер.

Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязында шыдыраа билиглеринге өөредиринге шактар берип турарын демдеглексээр мен. Кым эң бичиизинден эгелеп шыдыраага ынак, үргүлчү сонуургап ойнап турар болдур, ол өөреникчи сөөлүндө барып чүгө-даа эки түннедиг болурунга башкызы бүзүрөп турар.

С.К. Ондар кичээлдеринге ханада шыдыраа самбыразынга эге көштерни шээжиледип эки өөредип алыр. Оон хей шакты төптү ойнаарыңа, план кылып алырыңа бодандырып өөредир кижилер болду. А төнчүзүн ойнаарыңа эки санап өөренирин билиндирер. Хей ойнаарга, чаңыл алыр дээш өөреникчилери-биле хуннүң-не ойнап турар.

Соскур-оол Кыртышпанович 1953 чылда Чадаананың 1 дугаар школазының бирги доозуучуларының бирээзи. Ол-ла чылын Сүт-Хөл кожуунун Бора-Тайга школазынга очулдурукчу башкы

болуп ажылдап эгелээн. 1964 чылда Красноярск хоорайның башкы институтун дооскаш, география, биология башкылап, өөредилге эргелекчилеп, директорлап ажылдаан. Эки ажылы дээш Профэвилелдер обкомунун хундүлүг бижии болгаш «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медаль-биле шаңнаткан.

Чөөн-Хемчик кожуунун улусчу контроль комитетин даргалап, Сүт-Хөл кожуун даргазының оралакчызынга 1995 чылга чедир ажылдап келген болду. Ол чылдарда ажылыңа ээ-хары-салгалыг болганы дээш, ССРЭ-ниң улусчу контролюнун хундүлүг бижии, хөрөк демдээ база Тыва АССР-ниң хундүлүг бижии шаңналга алган.

Күш-ажылдың хоочуну С.К. Ондар кады кырааны Опаш Күжүевна Ондар-биле ам-даа кады чурттап, ийи ажы-төлүнүн дөрт уйнуктарын ажаажып орарлар.

Алдын-оол ОНДАР.
Кызыл хоорай.

ТЫВА ХҮРЕШКЕ ХАМААРЫШТЫР...

Сөөлгү чылдарда тыва чоннун эң ынак оюну болур — тыва хүреш улам-на сайзырап, мага-боду, дурт-сыны делгем, шыырак, кашпагай, чараш хүрежир анык мөгелер тыптып, немежип турары тыва чонга чоргаарал болуру чугаажок. Бо чүүлге мен тыва хүрештиң бөдүүн көрүкчүнүн караанга илдикпес, сайзырал албаан талазын демдегледип көргүзөр бодадым. Чүгө дизе тыва хүрештиң езулалы, ол боду сайзыраан-даа болза, эрткен чүс чылдың алдан-чеден чылдарының деңгелинде артып калган болуп турар.

Мөгелерге хамаарыштыр, оларның кылып турар эң кол частыры: онаан октаан мөге Тываның тугун долгандыр де-

вээш, тук мурнунга дөңмектерин часкап турары. Тук дээрге күрүнениң сүлдө демдээ, ыдык чүүлү болганда, оон мурнунга дөңмектерин часкап болбас.

Тыва мөгелерин аразында девигни танчы хевирлиг кылдыр күүседир кижилер база турар. Ындыг девиглер тыва хүрешти көрүш чок болдуруп, ужур-утказын хажыдып турар.

Мөге салыкчызы шөлге үнүп келгеш, бодунуң мөгезин кыйгырып эгелээрге, оон-биле хүреш эгелээр. Хүрежир дээн мөге үнүп келгеш, мөге салыкчызының оң талакы эктинге солагай холун салгаш, оон мурну-биле аай-дедир үш катап девир. Оон шөлче чалаттырган соонда, кезек шошкуп чоруй тура

дүшкеш, ийи будун быжыг баскаш, дөңмектериниң ишти-даштынче үш катап часканыр. Оон девип дооскаш, ийи катап часканыр. Хүрежип эгелээрде, бөргүн мөге салыкчызынга тутсуп каар. Онаан октаан мөге чөөн чүк уунче кезек девип чоруй дедир келгеш, чазаалчыдан бөргүн ап алгаш, улаштыр девип чоруптар. Тукту долгандыр девээн соонда, ол аңаа мөгейгеш, халып чоруй баар.

Бир эвес театрда азы Культура бажыңыңа болза, артистер сцена культуразын сагыыр болгай. Шөлге үнүп келген мөге азы мөге салыкчызы база-ла олар ышкаш тыва хүрештиң чурумун сагыыр ужурлутлар.

Дмитрий ДУДУЙ.

Аян-оол ОНДАР РОССИЯ ЧЕМПИОНУ

Якут республиканың төвү Якутск хоорайга Россияның хостуг хүрешке чемпионады июнь 12-16 хуннеринде болуп эрткен.

Аңгы-аңгы девискээрлерден 200 ажыг мөгелер келгеш хүрешкенер. Оларның аразында Олимпий оюннарының чемпионнары Бувайсар Сайтиев 74 кг, Хаджимурат Магомедов 84 кг, Адам Сайтиев 84 кг, Чучунов Леонид 55 кг, Чечен-оол Монгуш 55 кг дээш, оон-даа өске. Россияның аныктар аразында чемпиону Александр Комбоев, Якутиядан Европа чемпиону Заур Багаев дээш, ат-алдарлыг спортсменнер эндерик болган. Оларның аразында Александр Конгоев (55 кг) Россия чемпиону болган.

Кажан бөлүктөргө маргылдаа болуп турда, Хакасияның мөгези Леонид Чучунов бистиң мөгевис Буян Биче-оолга ойнаткан деп болуп турган. Чүгле судьяларның ачызында сан 4:3 сан-биле төнгөн. Шииткелди шын кылган болза, хүреш 3:4 болуп, Буян тиилээр турган. 66 кг дензилиг мөгелер аразында маргылдаа чидиг демиселге эрткен. Красноярск хоорайдан мөге Аян-оол Ондар Европа чемпиону база-ла Красноярск хоорайдан келген Заур Багаев-биле таварышкыш, сан талазы-биле ойнап ап, оюннуң ийи дугаар кезээнде ооргазындан ийи мөге кужактажып алгаш хүрежип турда, (крестный захват), Аян-оол тыва хүреш аргазын ажыглап, күдүктээш октааш, хары угда 3 сан алгаш, шииткекчилер чеже-даа аңаа шыңгыы негелделиг болуп турза-даа, оюннуң түннели 3:2 сан бооп, Аян-оол Ондар чемпионнаан. Ниитизи-биле 7 тыва мөгелер киришкен бо маргылдаа ажык стадионга болуп эрткен. Якут көрүкчүлөр, аарыкчылар хостуг хүрешке сонуургалы улуг болгаш стадионга хос олут барык чок болуп чорду. Маргылдааның эгезинде таблолар үрелип турарын санавакка, ниитизи-биле бедик деңгелге эрткен.

Өске девискээрлерден келген спортчуларны албан черлеринде хуваап каан болду. Бистерни, Тываның спортчуларын, «Якуталдын» хүлээнип ап, санаторийге чурттадып, маргылдааже автобус-биле чедирип, хоорай иштинге дажыглап турду. Сөөлүндө бистерге суй белек кылдыр номнар, вымпелдер, галстуктарыныска алдын кыстырышыкчынар (зажим) берген. Бирги чер алган чемпионнарга шаңнал кылдыр

2 муң доллар, 40 грамм алдын-биле шыпкан медальдар, чемпионнуң курун тывыскаан. Оларның аразында бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Аян-оол Ондар делегей маргылдаазыңа киржир эргени ап, бедик шаңналдарга төлөптүг болган. Кандыг-даа ажылды кылгаш, оон чедер-четпезин үнелеп көрүп, кандыг чүүлдерни чедир кылбааньвысты, кандыг чүүлдерни өөренип көөрүн чугаалашпас болзусса, ажыл шуудапас болгай. Бо эрткен маргылдаа-даа, черле хостуг хүрешке-даа, самбога-даа эрткен маргылдаалар тыва мөгелер кандыг-даа деңгелге, кандыг-даа хүрешке хүрежип болур деп чүвени бадыткап турар. Ынчалза-даа тускай спорт школазын ажыдар үе келген деп бодаар мен. Бистиң шыырак мөгелеривис өске девискээрлерден хүрежип кээп турары хомуданчыг-дыр. Хей талантылыг тыва мөгелер таарымчалыг байдалдар тургустунмаанындан өзүп шыдавайн турар. Маңаа чүнү хамаарыштырарыл? Тренировкалаар эки байдал, витаминниг чем, шынарлыг эмчи хайгааралы, таарымчалыг чурттаар байдал, өг-бүлезинде байдалы, психологтуг белеткел дээш, хей-ле чүүлдер спортчуга тиилеп алырыңа салдарлыг болуп болгай. Бистиң шыырак мөгевис Лариса Ооржакты Москва хоорайже чалап, бажың бээрин аазап турар. Мурманск хоорайда кикбоксингиге үш дакпыр чемпион Багыр Монгуш, Саян Санчат, Новосибирск, Красноярск хоорайларда Сергей Кууларның удуртулгазы-биле белеткенип турар делегей чемпионнары бар. Маадыр-оол Хертек, Багыт Хертек, От-Сүрөң Маадыр-оол, Чингис Салчак дээш, бистин спортчуларыныска чүгө өскээр чоруп турарыл?

Ийи-чаңгыс чедишкени-неривиске менээргенип олурбайн, тыва спорт бедик деңгелге көдүрүлзүн дээш, мээң бо санал-бодалымга дээштиг харыны берип, тыва спортчуларга эптиг аргаларны тургузуп бээр талазы-биле ажылдарны кылза чогуур деп бодай-дыр мен. 2004 чылдың Олимпий оюннарынга белеткел шак бо хемчеглерден дорт хамааржыр.

Мерген ООРЖАК,
тренер, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты.

Дуву чок калчаа далай

ДАЧАДА АРАГАЧЫЛАР

Албыстадыр ижип алган өөдежоктар Ажыл-ишчи кижилерге араатанзып, Боо-монгу, балды-бижек тудуп алган Боолап, шанчып, өлүм тарып туруп берген.

«Ынчаар-дыр» — дээн, «мынчаар-дыр» дээн сөзүглелдиг Айтышкыннар солуннарга

көзүлзе-даа, Ылап дээштиг ажыл кылган даргаларны Адаптар дээш, тыппас-тыр мен, хомуданчыг.

Арагага удур кылыр хемчеглерни Анаа-ла бир саазынга чорударга, Арат чонун ортузунга аас-сөс эвес, Аттынмас боо, шапты мези сагындырар.

Мындыг турда, чурум кая экижирил, Мырыңай-ла дорайтап-ла бар-ла чор бис.

Кажан черле мерген угаан херел чырып Каш санныг чонумну кээп шонар ирги? Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.

Тээли суур.

«Амгы үеде дачада чуртталга деп чүве төндү. Ооң мурнунда кайгамчык эки чурттап турдувус. Оор-сук-даа чок, каван, дагааны азырап, ногаа-чимизивиске кым-даа дегбес» — деп хоорайның оң, солагай эриктеринде дачалар ниитилелдеринге чеде бергеш, чурттакчылар-биле чугаала-жырга, оларның чугаазының утказы ындыг болур-дур. Чүге мынчап барганының чылдагааны чаңгыс; дачаларда эзириктер көвүдээн. Чамдыктары улус дачазын кадарып, ээлээн болуп алгылаан, өскелери көдээ суурлардан амыдырал дилеп, ээн дачаларда хонуп чоруп турарлар. Дачаларда шак ындыг «аалчы чурттакчыларның» кылыр ажылы чок. Арагалап, дачалар оорланып амыдырап чоруурлар.

Бир эвес мону меге дээр болза, дачалар ниитилелдеринге барып, ында-мында үш-дөрт болуп алгылаан, арны-бажы кижик көөр арга чок хирлиг, арага тудуп чиир деп барган бырышкак, бажының дүгү шаандагы көшкүн Тываның өглериңиң кулун, чаваа кудуруундан кылган паш чүлгүүжү ышкаш тыва херэеженнерни хөйүн көрүп болур. Чижээ, солагай талакы эрикте дачаларда шаандагы садыг яамызының дузалал ажыл-агыйының чуртталга бажыңарында эзириктер сөөлгү үеде мырыңай дендеп барган. Улуг-бичези, эр-херэежени чоккала арагаже дүлдүнгөш туруп берген чон-дур. Чогу-на бо дузалал ажыл-агый чери турган бичии сууржугагы чанында дачаларны курулгандыг туруп берген. Дем-билези чок кижилер каш чыл иштинде кара дерин төп, бичии акша-төгериин чыгдынып тургаш кылып алганы дачалары ам кагдынып бар чыдар. Чогу-на ындыг кагдынган дачаларны эзирик тоянчылар «девээлээр» черлер кылып алгылаан. Чер кезээн тоянчылар дачаларның электрлиг суг сордурукчуларын, электри четкилерин уштуп, эжик, соңгалар

арттырбастаан. Солагай талакы эриктин дачаларының бир дугааргы автобус доктаамында садыг базаары бар. Ооң чоогунда кижик дүрзүзүн ышкыныпкан, ында-мында алгышкан, чогушкан-кырышкан, бир дашка амзаптар «кежик» дилээн тываларны көөрге, каракка чаржынчыг. Тыва чон мындыг байдалче кирген, өске чонувус оларже чамдыктары кээргел, өскелери кочулал-биле көрүп турда, кижиниң сагъжы канчап саарыкталбас деп. Ол-ла базаарда «чыдыг арага» садыглар турарлар эндерик. Ында милицияның бажыңчыгагы бар-даа болза, дачаларда оорлаар, харын-даа кем-херек үүлгедии намдавайн турар. Эрткен кыжын маңаа чеже-даа өлүрүүшкүн болду ышкажыл.

Оң талакы эрикте аң-мең фермазының чоогунда туттунган дачаларда база-ла байдал дыка дүвүренчиг. Фермага күрүне дузаламчызы чок болганындан байдал сандараан. Ында ажылчыннар сууржугагында ажыл чоктар көвей. Оң кадында та кайыны четкилеп келген чүве, чон караанга чам болган эр, херэежен арагачы тываларның хөйүн канчаар. Олардан айтырар болзунарза, бир кижиниң дачазын ээлеп турар болур. Кагдынган болганда дачаларның чамдызында электри удазынын үзе кескен. Арагачы тоянчылар чай, кыш чок электри чок черде чурттап, чоогунда дачаларның херимнерин бузуп оттулуп турарлар.

Дачаларның шагдагы ээлери ажы-төлүн азыраарда улуг даянгыжы чораан черлеринче бөгүн көрүп алгаш, карааның чажын арай деп тыртып ап турарлар. Катчимис сагланайнып чораан черлери ам хоозураан. «Эзирик дачалар» деп чон боттары-ла чемерикчи черин бактап адаар апарганнар.

Чылыг оранга үнер химистерни өстүрүп чораан дачаларны катап

амыдырал дузаламчызы кылдыр киирери болдунар бе деп, дача ээлери айтырыг салып турарлар. Болур! Чүгле мында хамчык аарыг ышкаш көстүп келтирген арагачыларны арыдар. Оон башка хоржок. Чамдык таварылгаларда эрге-хоойлу дүрүмүн хажыдып, дача оорлары-биле демиселди кедергей каржы чорудуп турарлар бар болгулаар-дыр. Ол харын-даа чүден эки түңнелдиг деп чон чугаалагы берген. Сарыылдыг болбаска кайын болур. Маңаа эрге-хоойлу орган-нары чонга дуза көргүзөр үе келген боор. Дачаларда бөлүктөр тургузуп, арагалап турар дачаларны учетка алыр. Ында чүү кижилер, кайыны келгенин, кайда ажылдап, чурттап турарын тодарадып, оларны ында кым чурттадып турары, ол дээш харысалга алырын хүлээдир болза эки боор. Тывада амыдырал буураан, баар-базар чери чок чон кая-даа чорзун деп, чамдык кижилерниң көдүрүп турар айтырынын дуй шавар херек. Амыдырал бергеши шын. Бүгү чуртта келген бергелерни арага-биле оожуктуруп алзын дээрге кайын тааржыр. Оон ыңай арагачы тываларның санын көрүп алгаш, ол-дур амыдыралды бөгүн Чазак шак ынчаар баксырадып алган деп, чамдык кижилер ыгыт-дааш үндүрер күзөлдиглер-дир.

Дачаларны арагачы тывалар езулуг сыңгыр чер кылгылап алгылаан. Амыдырал «хир-чамы» болу берген бо кижилерге кээргел турбас ужурлуг. Дачаларда өске сөөк-язының кижилери хөй. Тываларның ат-сывын «эзирикке» чедирер деп барган арагачыларны моон ырадырын чедип алырының хемчээн бир дем-биле алыр үе келди.

Чолдуг-оол АРАГАЧЫ, дача ээзи.

Наркомания болгаш элээдилер

АМ-ДАА ОРАЙ ЭВЕС...

Канчаар-даа аажок муңгаргай, качыг-дааны хөлчок иени көргөш, ие сеткилден ону дыка-ла кээргедим. Ол бодунуң кажыдылалын мынчаар илеретти: «Оглум Эрес 15 харга каш хонук четпейн чыткаш, наркотикти хары угда хөйүн ажыглаанындан амы-тынындан чарылды. Улуг-хүнде мен кырган ада-иемче, а Эрес эштери-биле паркче чорупкан кижик. Кежээ ол бажында келбээн боорга, ону дилеп чоруптум. Сандайда орган бөлүк оолдар аразында оглумну көрүптеримге, бажынче суг саарып олур. Мени Эрес эскерип кааш, сандайындан тура халып келди. Карактарының огу аажок улгады берген, хол, буттары сириңейип турар болду. Наркотик соонда кижиниң ынчап баарын номчаан болгаш, айтырар деп чорумда-ла, оглум дамырынче шприц-биле наркотик сыкыртыныпканын чажырбады.

— Мени өршээп-ле көр, хөөкүй авай! — дээш оглум мээң холдарымны камныг тутту. Ынчан ооң эң сөөлгү сөстөрүн менээ чугаалаанын кайын билер ийик мен. Ону чугаалапкаш, оглум тыртып-ла эгелээн. Үш хонукта эмчилер ооң амы-тыны дээш тутчуп келгенер, сөөлгү хонуунда Эрес чүгле аппарат күжү-биле тынып чыткан. Арай деп дириг артып-даа калза, ооң угааны солпу кижик болур деп эмчилер менээ чугаалаан...

Эрес — чартык өскүс. Ол бодунун чажыг өөрү дег 9 класска өөренип турган. А кажан наркотикке хандыкшып эгелээнин авазы билбес. Эрес ышкаш наркотиктер ажылгап чоруур элээдилернин саны бистин чуртувуста 5 млн. ажа берген. Бодап-даа көрүңер даан: мун эвес, а миллион. Оларның хары — 12-ден 20 харга чедир. Наркотиктен хамаарылгалыг элээдилернин дөрт дугаары-ла кыс уруг. Ол дээрге келир үениң иелери ышкажыл. Ынчангаш, бистиң чуртувуста, ылангыя бичии республикавыста коргунчуг айыыл диргелип ораарын биле тура-ла, мээң ие болгаш эмчи кижиниң ыгыттавайн баар харымы чогул? Чүге кижик, ылангыя элээди уруглар, наркотикке хандыкшый бээрл? Наркоманнарның аспаанче кирбес дизе

чүну канчаарыл? Чүге наркотик ажыглап турар элээдилер колдуунда ада-иезинге кагдырыпкан азы өскүс, хайгаарал чок чаштар боорул? Ада-иези дириг чорда-ла, чаштар өскүсүревезин дээш, наркомания өөскүвезин дээш чүну кылзывысса экил? Кызылда чыдып эмнедип турар наркоман элээди уруглар база-ла хөй кезии школа-интернаттардан ийикпе азы ада-иезиниң хайгааралы чок чаштар бооп турар. Ынчангаш, бүгү-ле чүвени — саң-хөөнү-даа, организастыг-даа, административтиг-даа хемчеглерни чүгле өг-бүлеге чер-черлерге угландырза эки ышкажыл. Чуртталга боду-ла ол дугайын негеп келди. Көрүңер даан: чаштарның төрүттүнери эвээжеп, кижилериниң өлүп-хораар чоруу дендеп келди. Бо-ла хевээр турар болза, ындында-ла эвээш санныг тывалар ат болгай бис. Ынчангаш, мээң дараазында саналдарымны Тываның чону деткирер боор деп бодай-дыр мен:

1. Бистиң республикавыска чаңгыс кадык уруг божуп алган ада-иеге ол-ла дораан кандыг-даа оочур, өске-даа берге-дээшккиннер чокка-ла он муң акшаны төлөп бээр.

2. Көдээге-даа, хоорайга-даа божуур ие божуур бажыңнарга чаңгыс-даа көпөөк төлөвес ужурлуг, чүгле херек докумен-тилерин эккээр.

3. Республиканың кожууннарында, хоорайларында эр болгаш херэеженнер чөвүлелдериниң «Элээдиге дузала» деп программаның амыдыралга херек кырында эки боттандырганнарын (ылангыя наркомания, туберкулез, алкоголизм дээн чижектиг социал аарыгларны эвээжеткен азы баш удур болдурбаан) чылда ийи катап түңнээш, июнь 1-де база ноябрь 7-де шанчап мактаар... оон ыңай-даа.

Чеже-даа үе-шаг берге болза, бо бүгү амыдыралга боттаны бээринге бүзүрелим улуг. Чаа сонгуп алганывыс Шериг-оол Дизиживич-даа, депутаттарывыс-даа, чер-черде сонгуткан улуг, биче даргаларывыс өг-бүле, ие-чашче кичээңгейин углаар боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Зоя ДОНГАК, республиканың шериг комиссариатының эмчизи.

ҮШ ДАЙЗЫН

Канчаар, кандыг байдалда кижилер үр чурттап болур чүвөл, черле кижиниң организмниң чурттаар арга-шинээзи кайы хире үр үеде санаттынган чүвөл деп айтырыг үе-дүптөн кижилерни дүвүредип, сонуургадай келген. Сурагылыг орус эртемден Илья Мечников 150 хардан эрте өлүм — ол дээрге албадаттырган өлүм-дүр деп чугаалаан. Ат-сурагылыг дыка хөй эртемденнерниң санап турары-биле алырга, кижик ортумаа-биле 160 хар чедир чурттап болур деп чүвени бүзүредип турарлар.

А ынчаарга үр чурттаарының талазы-биле дириг амытаннар, үнүштерде кандыг бооп турарыл? Аът 30 чыл чурттаар, а каарган 100 чыл, шортан, крокодилдернин чамдык хевирлери 300 чыл чедир чурттаар. А ыяштар, үнүштер оон-даа үр чурттап турарлар. Секвойя 2000 чыл чурттаар, 5000 болгаш оон-даа үр чыл чурттаар ыяштар бар.

Кижилер үр чурттаар ужурлуг. Иран-ның Келюса деп суурунга Сеид-Али деп кижик чурттап чораан, ооң хары 195 чедип турда, ол карак шили хереглесев турган. Боливия деп чуртка Макаранже деп кижик 203 харлыында ажыл кылып шыдаар денгелдиг турган. Француз Пьер Дефурьит деп кижик 120 харлыында 3 дугаар кадайланган.

Кижиниң езулуг назынын паспорт тодаратпас, а ооң хан-дамырларының байдалындан хамааржыр. Кижик 30 харлыында баксырап, ажыл кылыр харык чок апарып болур, а 100 харлыында ажыл кылып шыдаар арга-шинектиг база бооп болур. Бүгү-ле чүве хан-дамырлардан, ооң ажыл-чорудулгазындан хамааржыр. Кижиниң организмде дамырлар кончуг хөй, ооң-биле чер бөмбүрзээн 2,5 катап ораап болур. Бир эвес хан дамырлары алгыг чоруур болза, кижик кадык-шыырак эки чоруур, а бир эвес хан дамырлары тарлаар болза, үр чурттаар дугайында бадьткал турбас.

Кижиниң үр чурттаарынга шаптыктап, дамырлары тарладып турар 3 эң кол дайзын бар. Бо дайзыннар кижини үр чурттаптайн турарлар. Ол дээрге бир-ле

дугаарында — таакпы-дыр. Ооң хоразын синильная кислотага деннеп турар. Бир эвес синильная кислотаның чаңгыс дамдызын ижилтер болза, өлүм 15 секунда эрткенде болур. Никотинниң дамдызы аътты өлүрүптөр. Бир эвес кижик хары угда 25 сигарета тыртылтып болза өлүп каар. Таакпы дээрге Кубада Тобаго шынаа-зындан тывылган болгаш ады безин оон укталган. Таакпының хоразын шуптузун бижиер болза, төнери берге. Ынчангаш кым таакпылап чоруурул — ол бодунуң чуртталазын кыскаладып, оожум бот өлүрүүшкүн кылып чоруур.

Ийиги дайзын — ол дээрге арага-дыр. Араганың бичии хемчээлин ижерге, хан дамырларын алгыдыптар. Бир дугураан водканы ижилтерге, хан дамырлары алгыг бээр. Кажан үш дугураанны ижилтерге, хан дамырлары хенертен тарлай бээр, Араганың эң-не кара сагыштыг айылы — аңаа кижиниң чаңгыга бээр. Бо эрте-бурунгу наркотик кончуг айыылдыг деп чүвени уттуп болбас. Араганы бичии хемчээлдиг ажылгаарга эки талалары бар, ынчалза-даа ооң төнчүзү багай. Кижиниң назынын кыскаладып турар бо ийиги дайзындан дүрген-не адырылганы дээр.

Үш дугаар дайзын — ол дээрге организмниң таарымча чок чүүлдерден камгаланыры-биле кижиниң күжө-нишкенин байдалче киирери (стресс). Кижиниң стрестиг байдалы эң-не айыылдыг. Ажынып-хорадаанындан, адааргалдан, коргуушкундан, хүннээчел чоруктан хан дамырлары кончуг дүргени-биле тарлай бээр. Хан дамырлары чүгле коргуушкундан, ажынып-хорадаанындан эвес, анаа-ла бир-ле чүвеге кижиниң таарышпаанындан, бүзүрел чок чөгөн-нинден база тарлай бээр.

Ынчангаш кижик хөглүг, омак-сергек, өөрүшкүлүг чоруур болза эки. Кевин-херекчок черге ажынып хорадаан херээ чок, ол кадыкшылга хоралыг, кижиниң назынын кыскаладып турар — бистиң эң коргунчуг үшкү дайзынывыс ол-дур.

Кусаал САЛЧАК, Куш-ажылдың хоочуну. Бай-Тайга кожуун.

Онза байдалдар албаны дыңнадып тур ЧАРЫГДАЛДАРНЫ ТҮҢНЭЭН

Тыва Республиканың Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал херектериниң талазы-биле яамызының дыңнадып турары болза, 2002 чылдың июнь 24-30-де республика иштинге онза дүшкүрүлүг байдалдар болбаан.

Арга-арыгларга өрт айылының байдалы.

Гидрометеорология болгаш мониторинг төвүнүн баш удур хайгааралын езугаар алырга, республиканың девискээринге кезек чаастаар, агаар температуразы бедей, ынчангаш өрт айылының бирги бөлүү тургустунар.

Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының талазы-биле күрүне комитетиниң сан-чурагайлары-биле алырга, бо чылдың өрт болгу дег үезинден бээр 340 өрт болганы бүртүктетинген. Арга-арыгга ооң хемчээли 13366, 8 гектар, ковушөндөргө 2943 гектар өөскээн.

Бо чылдың июнь 30-ге чедир алырга, республика девискээринде өрттерниң шуптузу өшкөн, өрт болу бээриниң онза байдалдары бүртүктетинмээн. Өртке удур хемчеглер алырынга үндүргөн чарыгдалдар:

6067,5 муң рубль — Бойдус курлавырларының эргелелиниң айы-биле келген федералдыг бюджеттин акша-хөрөңгизи.

1349,0 муң рубль — Тыва Республика бюджетиниң акша-хөрөңгизи.

74,0 муң рубль — кожууннар чагыргаларының акша-хөрөңгизи.

Арга-арыг иштинче чурттачы чонун кирерин кызыгаарлаарына стационар болгаш көжүп чоруур постуларны ажылгаан:

Аң-мең камгалаар, хайгаараар болгаш контрольдаар талазы-биле эргелелдин 50, Иштики херектер яамызының 58, Убсанур биосфера заповеднигиниң 5

кижи составтыг күжүн аңаа кириштирген.

Фитопатологтук байдал.

Республика девискээринде көдээ ажыл-агый шөлдеринин хоралакчы курттарын узуткап чок кылырының хемчеглерин үнүштер камгалаар станция шинчилээн. Бөлүк-бөлүү-биле чоруур хээкчи шергилерниң үүргене-чуургалары 75-80 хуу чедип турар. Сибирь кобылказы деп хоралыг курттуң үүргене-чуургазы бир кезек черлерде чаптылган. Хораннап аштаар ужурулг шөлдер 7,25 гектар. 3,93 гектар шөлдү хораннап аштаан. 8 чаштырыкчы, АН-2 самолетту ажылгаан. Ажылгаар хоран бүдүмелдер четчир, самолет запра-калаар чүүл чок болуп турар. 2000-ОВП деп чаа чаштырыкчыларны кожууннарның МТС-теринче чоруткан.

Сибирь шелкопрядына удур 3,1 гектар арга-арыг ашталгазын Танды арга-арыг ажыл-агый чоруткан. Сибирь шелкопрядының өзүп көвүдээринге агаар-бойдустуң байдалдары (чаашкын) шаптыктап турар. Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем, Танды, Чөөн-Хемчик болгаш Барыин-Хемчик кожууннарның ажыл-агыйларының бир кезек шөлдеринде картофель шпонказы тыпты берген. Бо талазы-биле химиктиг ашталга негетинип турар.

Өрт айылы. Чурттаар оран-саваларга өрт айылының ийи халавы болган. Таакпы тыртканының сөөлүндө өрт үнген, таакпы хүлүнү көзүн өжүрбейн барган. Ооң когарал түнү 8 муң рубль. Өлүм-чидим, бертик-

межел харын-даа чайлаан.

Уер-чайык байдалы.

Гидрометеорология болгаш мониторинг төвүнүн дыңнатканын езугаар алырга, республика девискээринде байдал өршээлдиг. Кызыл хоорай районунун чоогунда Бии-Хемниң деңнели хонукта 6 см көдүрүлгөн (оң деңнели 322 см, айыылдыг деңнел — 590), Каа-Хем 14 см көдүрүлгөн (деңнели 190 см, айыылдыг деңнел — 466). Чурттакчылыг черлерге үер болурунун онза байдалдары тургустунмаан. Бир эвес чайык-кудук үргүлчүлээр болза, барыин районнарның хем-суглары эриин ажып болур.

Тыва Республиканың дилеп тывыпшыкын болгаш амы-тын камгалаар албан черин 10 катап хаара туткан. Чурттаар оран-саваже кыйгыртканы — 8. Сугта дүшкеннерни камгалаары-биле ийи үнүшкүннү чоруткан. Ук хемчеглерге 22 камгалакчы, 12 техниктиг күштү (ийи хемени) кириштирген.

Кыдыкы Сонгу чүкке деңнээн девискээрлерге материал-техниктиг хандырылга, кыварчаар чүүлдер чедирилгези:

Далган — 290 тонна (хергелелдин 3,8 хуузу), чигир — 413,3 тонна (хергелелдин 30,8 хуузу), бичи уруглар чеми — 93,1 тонна (хергелелдин 61,9 хуузу), макарон кылыглары — 275,5 тонна (хергелелдин 67 хуузу), хөмүрдаш — 1312,5 тонна (хергелелдин 5,2 хуузу). Бо чылдың июнь 30-нүн хүнүнге чедир 410 тонна одаар чүүлдү Тожу кожуунче, 3,2 тонна одаар чүүлдү Монгун-Тайга кожуунче “Тывакоммунэнерго” күрүне каттышкан бүдүрүлгө автомобиль оруу-биле сөөртүп чедирген.

Наталья БАХВАЛОВА.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДАЛААШ...

Монгун-оол Хеймер-оолович Монгуштуң адынга тывыскан 1994 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскан дугайында РТ сериялыг 587688 дугаарлыг дипломнун, 2000 чылда Тываның күрүне университетин дооскан дугайында ДВС сериялыг 0315081 дугаарлыг дипломнун читкенин барымдаалааш, оларны күш чок деп санаар.

Акырмаа Эрес-ооловна Монгуштуң адынга 1996 чылда Кызылдың коммерция техникумунун бухгалтер-претензионист салбырын дооскан дугайында УТ-1 158764 дугаарлыг дипломнун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Аюра Борисовна Донгактын адынга тывыскан 2000 чылдың июнь 15-те Мугур-Аксының ортумак школазын дооскан дугайында А сериялыг 5172642 дугаарлыг аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Эки байдалдыг чүк машиназын чиик өртөк-биле дарый садып тур мен. Тел. 5-31-41.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Хүндүлүг Сара Монгушовна!

Силерниң төрүттүнген хүнүңер-биле байыр чедирбишаан, ал-бодунарга аас-кежикти, кадыкшылды, узун назы назылаарыңарны Силерге, ажы-төлүңерге, төрелдеринерге чедишкениңерни күзээри биске өөрүнчүг-дүр.

Силер Тываның Уруглар фондунун салбырының даргазы (эргелекчизи) кижиге болгай силер, Тывада өскүс-чавыс уругларның аас-кежи, эки чуртталгазы, келир үези дээш сагыш човаашкынын салып, чаагай үле-херекти бүдүрүп чор силер. Аңаа бүгү өскүс-чавыс уругларның-даа, бүгү тыва чонун-даа өөрүп четтиришкини аажок улуг, бо чаагай херээңерге чедишкениңерни күзедивис. Оон ыңай чоокта чаа Тыва Республиканың Дээди Хуралының Төлээлекчилер палатаның депутатына кордакчы бооп киргеш, тиелгени чедип алган болгай силер. Ол дээрге Силерге, бүгү тыва уругларга болгаш тыва чонга өөрүшкү болгаш тиелге-дир. Ынчангаш депутат болганыңар дээш, өөрүшкүнү илередип, чедишкениңерни күзедивис. Ол тиелге биске, шуптууска, байырлал-дыр. База катап төрүттүнген хүнүңер-биле, Сара Монгушовна!

Бөлүк төрелдери: Делгермаа Чамбаловна Ендан, Любовь Калиевна Монгуш, Ольга Дартан-ооловна Серин-оол, Чечек Дартан-ооловна Донгактан.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищези 2002-2003 өөредилге чылында студентилерни дараазында мергежилдерге хүлээп алырын чарлап тур:

1. **Мергежили** — “Хылдыг хөгжүм күүселдези”.
Улустуң хөгжүм херекселдери (баян, аккордеон, домра, гитара, балалайка), үрер хөгжүм херекселдери (кларнет, труба, тромбон, саксафон, гобой, флейта, соктаар херекселдер), фортепиано.
Национал хөгжүм херекселдери (бызаанчы, игил, дошпулуур, чадаган).

Тускай эртеми: “оркестр (ансамбль) артизи, башкы”.
2. **Мергежили:** “Ыры”.
Тускай эртеми: “Улусчу хор болгаш ансамбль артизи”.
3. **Мергежили:** “Хор дирижеру”.
Тускай эртеми: “Хор удуртукчузу, музыка башкызы”.
4. **Мергежили:** “Музыка теориязы”.
Тускай эртеми: “Музыка-теоретиктиг эртемнерниң башкызы, нийти фортепиано болгаш ритмика башкызы”.

Кирерде абитуриентилерниң дужаар шылгалдалары: Музыка талазы-биле билии, сольфеджио, орус дылга диктант, угаан-бодал сайзыралыңа хамаарыштыр айтырылгарга харыялаар (тест).

5. **Мергежили:** “Чурулга”.
Тускай эртеми: “Чурулга башкызы”.
Негелделери: чурраан ажылдарын көргүзөр (чурраан, хол-биле кылган уран кылыглар, композицияга, чурулгага хамаарышкан ажылдар бижиер, орус дылга диктант, угаан-бодал сайзыралыңа хамаарыштыр айтырылгарга харыялаар (тест)).

6. **Мергежили:** “Библиотека ажыл-херээ”.
Тускай эртеми: “Библиотекарь”.
Дужаар экзаменнери: литература, орус дыл аас-биле болгаш бижимел-биле, угаан-бодал сайзыралыңа хамаарыштыр айтырылгарга харыялаар (тест).

7. **Мергежили:** “Социал-культура ажыл-чорудулгазы болгаш улусчу уран чогадылга”.
Тускай эртеми: “Баянист (аккордеонист) — аккомпаниатор, клуб ажылдакчызы”.

Кирериниң шылгалдаларының үезинде музыка талазы-биле салым-чаяанын хынаар, орус дылга диктант, угаан-бодал сайзыралыңа хамаарыштыр айтырылгарга харыялаар (тест).

8. **Мергежили:** “Хореография”.
Тускай эртеми: “Педагог-хореограф”.
Кирерде абитуриентилерниң дужаар шылгалдалары: орус дылга диктант, угаан-бодал сайзыралыңа хамаарыштыр айтырылгарга харыялаар (тест).

Кирериниң шылгалдалары август 5-те эгелээр. Училищениң директорунун адынга бижээ билдирилшкинге дараазында документиленери кожар:

- ортумак школа дооскан аттестады;
- ¼ хемчээлдиг 4 фото-чурук;
- абитуриентилер төрүттүнген дугайында херечилелин азы паспортту, шериг биледин боттары көргүзөр.

Тайылбыр алырда, дараазында адреске кээр.
Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2 дугаар бажың, 52 дугаар кабинет, тел.: 3-29-25.

Документиленери 2002 чылдың июнь 1-ден эгелеп 52 дугаарлыг кабинетте хүлээп ал эгелээн.

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Июль 6-да Чеди-Хөл кожууннун Ак-Талга “Чеди-Хөлдүн хар-тыгазы” деп спортчу мөөрейге чаладывыс (хүреш, аът чарыкы, хол бөмбүү).

Оргкомитет.

“УЧЕБНИКИ” МАГАЗИНДЕ

Өөредилге помпарын, география, тоогү, орус дыл, литература, биология талазы-биле методиктиг литератураларны;

Дээди өөредилге черлериниң студентилеринге экономика, микроэкономика, маркетинг, аудит, бухгалтер учеду, олча-ажык үндүрүүн оонар талазы-биле өөредилге помпарын база лекциялар конспектилерин садып турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу 1, Трансагентство.

МЫЙЫСТАРДАН ДУЖААП КӨРҮҢЕР

Сыынның, буурнун, ивиниң кургаг мыйыстарын хүлээп ап тур бис. Өртээ улуг.

АДРЕСИ: Кызыл хоорай, Красноармейская 181-1. №1 школа чанында.

Мынчаар номчуур

2002 чылдың июнь 29-та үнген 73 дугаар “Шын” солунда М.Оюнун “Контр кадайы” деп чүүлүндө “Хоочун коммунистер — Анатолий биле “контр кадайы” диртип чораан Александра Агбаннар 6 уругну азырап кижизиткеш, төлептиг салгалды белеткээн. Улуг уруу Тамара адазының изин басып, партия райкомунун килдис эргелекчизинден бирги секретарына чедир депшип ажылдаан. Бир оглу Борис орук инженерин. Ооң Тывада туткан оруктары болгаш көвүрүглери хөй. Ол ам бистиң аравыста чок” деп чазай номчуур.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллектив.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат, Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек, Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, улуттук болгаш медээлер килдистерин — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар. 3-14-94.

Солуну “Шын” солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 5778.
Чагың 72.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чөлсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүртүкелениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктетинген.

Бүртүктетирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күрүметиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыялаар.